

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Факультет гуманітарних наук

Кафедра філософії та релігієзнавства

Магістерська робота

(освітній ступінь – «магістр»)

на тему:

**«ФЕНОМЕН ТОТАЛІТАРИЗМУ В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ГАННИ АРЕНДТ ТА
ЙОГО КРИТИКА В СУЧАСНІЙ ФІЛОСОФІЇ»**

Виконав: студент 2-го року навчання,
спеціальності В10 Філософія
ЛУК'ЯНЕНКО Максим Володимирович

Науковий керівник: КОЗЛОВСЬКИЙ Віктор
Петрович, кандидат філософських наук,
доцент

Рецензент _____
Магістерська робота захищена
з оцінкою « _____ »
Секретар ЕК _____
« _____ » _____ 2026 р.

Київ – 2026

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ФЕНОМЕН ТОТАЛІТАРИЗМУ ЯК ПРОБЛЕМА ПОЛІТИЧНОЇ ФІЛОСОФІЇ ХХ СТОЛІТТЯ.....	9
1.1. Виникнення поняття тоталітаризму в контексті криз модерної політики.....	9
1.2. Масове суспільство, ідеологія та влада як передумови тоталітарного досвіду.....	18
1.3. Проблема свободи, відповідальності та політичного зла в умовах тотального панування.....	25
РОЗДІЛ 2. КОНЦЕПЦІЯ ТОТАЛІТАРИЗМУ У ФІЛОСОФІЇ ГАННИ АРЕНДТ.....	32
2.1. Інтелектуальні джерела та вихідні інтенції концепції Ганни Арендт.....	32
2.2. Тоталітарне панування як новий тип політичної реальності.....	38
2.3. Ідеологія і терор як механізми знищення політичного простору.....	43
2.4. Табори та «банальність зла» як ключі до розуміння тоталітарного досвіду.....	51
РОЗДІЛ 3. КРИТИКА ТА АКТУАЛІЗАЦІЯ КОНЦЕПЦІЇ ТОТАЛІТАРИЗМУ ГАННИ АРЕНДТ.....	56
3.1. Основні напрями критики арендтівського розуміння тоталітаризму.....	56
3.2. Межі застосування концепції у аналізі сучасних політичних процесів...	62
3.3. Значення ідей Ганни Арендт для сучасної політичної філософії.....	66
ВИСНОВКИ.....	73
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	77

ВСТУП

У XX столітті людство зіткнулося з такими формами політичного панування, які радикально змінили уявлення про владу, суспільство та місце людини в історії. Масові репресії, знищення правових і моральних норм, використання ідеології як інструменту тотального контролю та перетворення людини на елемент політичного механізму стали характерними рисами епохи, що змусила філософію по-новому осмислити саму природу політики. Саме в цьому контексті виникає поняття тоталітаризму, яке від початку не мало однозначного тлумачення і стало предметом гострих наукових та світоглядних дискусій.

Особливе місце у формуванні філософського розуміння тоталітаризму посідає творчість Ганни Арендт. Її концепція стала однією з перших спроб не лише описати тоталітарні режими як історичні явища, а й розкрити внутрішню логіку тотального панування, його зв'язок із масовим суспільством, ідеологією, насильством і кризою політичного мислення. Арендт запропонувала бачення тоталітаризму як принципово нового феномену, що не може бути зведений до традиційних форм деспотизму чи авторитаризму.

Концепція тоталітаризму Ганни Арендт від самого початку викликала суперечливі оцінки. Її підхід став підґрунтям для подальших досліджень, але також зазнав серйозної критики з боку істориків, політичних теоретиків і філософів. Дискусійними залишаються питання універсальності поняття тоталітаризму, можливості його застосування до різних історичних контекстів, а також меж інтерпретації таких явищ, як ідеологія, терор і «банальність зла».

З огляду на сучасні політичні процеси, інтерес до ідей Ганни Арендт не зменшується. Зростання ролі масових комунікацій, цифрових технологій контролю, маніпулятивних практик і криз демократичних інститутів актуалізує потребу у філософському аналізі механізмів влади та відповідальності індивіда. Звернення до концепції тоталітаризму Арендт у поєднанні з її критичним осмисленням у сучасній філософії є теоретично та практично виправданим.

Отже, **актуальність дослідження** феномену тоталітаризму в інтерпретації Ганни Арендт зумовлена необхідністю глибокого філософського осмислення досвіду XX ст. та його впливу на сучасну політичну реальність. Тоталітаризм постає не лише як історичний феномен минулого, а як виклик для сучасної філософської думки, що прагне зрозуміти умови можливості масового насильства, знецінення людського життя та руйнування публічного простору.

Концепція Ганни Арендт дозволяє розглядати тоталітаризм як комплексне явище, що охоплює політичні, соціальні та антропологічні виміри. Особливу увагу вона приділяє проблемі мислення, відповідальності та морального вибору людини в умовах безособової влади. У сучасному світі, де дедалі частіше фіксуються прояви неототалітарних тенденцій, звернення до цих ідей набуває особливої ваги.

Таким чином, теоретична доцільність дослідження зумовлена потребою переосмислення класичних концепцій тоталітаризму, а практична — можливістю використання ідей Ганни Арендт для аналізу сучасних політичних і соціальних процесів.

Стан наукової розробки теми.

Проблема тоталітаризму має тривалу історію дослідження у політичній філософії, соціальній теорії та історіографії. У перших наукових концепціях тоталітаризм розглядався переважно як особливий тип політичного режиму, що характеризується централізованою владою, монополією на політичну діяльність, всеосяжним контролем та застосуванням репресивних механізмів. Такий підхід репрезентовано насамперед у класичній праці Карл Фрідріха і Збігнева Бжезинського *«Тоталітарна диктатура та автократія»* (“Totalitarian dictatorship and autocracy”), де подано типологію тоталітарної системи та її відмінність від інших форм недемократичної влади (Friedrich & Brzezinski, 1965), а також у концепції Хуана Лінца, який здійснив аналітичне розмежування тоталітарних і авторитарних режимів (Linz, 2000).

У подальших дослідженнях науковий акцент поступово змістився від формально-інституційного аналізу до осмислення соціальних механізмів

тоталітарного панування, передумов масової мобілізації та історичних чинників появи тоталітарних рухів. Показовими є узагальнення Ебботта Глісона, де тоталітаризм розглядається в контексті інтелектуальної історії XX століття (Gleason, 1995), а також компаративні підходи до дослідження сталінізму і нацизму в межах збірника Міхаеля Гейєра та Шейла Фіцпатріка *«Поза тоталітаризмом: порівняння сталінізму та нацизму»* (“Beyond totalitarianism: Stalinism and Nazism compared”) (Geyer & Fitzpatrick, 2009). Окремий напрям становлять історичні праці, присвячені соціальним та політичним передумовам сталінського насильства і масових репресій, зокрема дослідження Роберта Конквеста (Conquest, 2009) та Тімоті Снайдера, який переосмислив тоталітарний досвід у межах історії Центрально-Східної Європи (Snyder, 2010).

Концептуально важливим етапом у розвитку теми стала політична філософія Ганни Арендт, яка поєднала історичний аналіз із філософським осмисленням тоталітаризму як принципово нового типу панування. У праці *«Джерела тоталітаризму»* (“The Origins of Totalitarianism”) Арендт розкрила роль ідеології, терору та масового суспільства як фундаментальних складових тоталітарної системи (Arendt, 1958). Особливу увагу вона приділяла руйнуванню публічного простору, знищенню політичної дії та деградації відповідальності, що дозволило трактувати тоталітаризм не лише як форму державної влади, а як радикальну антропологічну і моральну кризу модерності.

Подальша філософська дискусія про тоталітаризм у XX–XXI століттях розгорнулася також у контексті аналізу модерності, насильства та масової свідомості. Суттєвий вплив мають праці Зигмунта Баумана, у яких тоталітарне насильство осмислюється як продукт модерних інституцій та раціоналізації соціального порядку (Бауман, 2022), а також Енцо Траверсо, який аналізує трансформацію політичного насильства та нові форми радикальних ідеологій у сучасному світі (Траверсо, 2019). Українські дослідники розширюють цей дискурс, акцентуючи на посттоталітарних трансформаціях, проблемах пам’яті та ідентичності. Зокрема, у працях Мирослава Поповича тоталітаризм постає як складний цивілізаційний феномен, що визначив траєкторію розвитку

українського суспільства у XX столітті (Попович, 2005), тоді як Лариса Масенко аналізує мовні механізми функціонування тоталітарної влади та їх вплив на масову свідомість (Масенко, 2017). Дослідження Алли Киридон зосереджені на проблематиці історичної пам'яті та постпам'яті як ключових чинників осмислення тоталітарного досвіду (Киридон, 2019), а сучасні роботи, зокрема Лідії Якубової, порушують питання трансформації тоталітарних практик у новітніх політичних формах, таких як «рашизм» (Якубова, 2023). Сучасні дослідження загалом порушують питання про появу нових типів авторитарно-тоталітарних практик, що діють у формі інформаційного контролю, маніпуляції та масової психологічної мобілізації, а не виключно через класичні форми репресії.

Отже, наукова розробка проблеми свідчить про широку представленість теми тоталітаризму в світовій філософській думці. При цьому концепція Ганни Арендт залишається однією з ключових методологічних основ для осмислення тоталітарного феномену та критики сучасних політичних і соціальних тенденцій.

Об'єктом дослідження є політична філософія Ганни Арендт.

Предметом дослідження є концепція тоталітаризму Ганни Арендт та її критика в сучасній філософській думці.

Метою роботи є філософський аналіз концепції тоталітаризму Ганни Арендт, визначення її теоретичних засад і можливостей застосування у сучасному політичному дискурсі.

Завдання дослідження:

- 1) проаналізувати формування поняття тоталітаризму у політичній філософії;
- 2) розкрити специфіку арендтівського розуміння тотального панування;
- 3) дослідити роль ідеології та терору у концепції Арендт;
- 4) проаналізувати концепцію «банальності зла»;
- 5) окреслити основні напрями критики арендтівського підходу;
- 6) визначити актуальність ідей Ганни Арендт для сучасних суспільств.

Структура роботи

Робота містить вступ, три розділи, висновки та список використаних джерел. У першому розділі розглядається феномен тоталітаризму як проблема політичної філософії. Другий розділ присвячений аналізу концепції тоталітаризму Ганни Арендт. У третьому розділі здійснюється критичний аналіз цієї концепції та визначається її значення для сучасної філософської думки.

Теоретико-методологічні засади дослідження

Теоретичною основою дослідження є праці Ганни Арендт, зокрема «Джерела тоталітаризму», «Між минулим і майбутнім» і «Становище людини», у яких сформульовано філософське розуміння тоталітаризму як специфічного типу політичного панування. Додатково залучено роботи класичних і сучасних дослідників тоталітаризму та авторитаризму, а також українських авторів, що дозволяє розглянути проблему в ширшому історичному та сучасному контексті. Методологічну основу становить поєднання історико-філософського, герменевтичного, концептуального та порівняльного підходів. Історико-філософський аналіз використовується для простеження становлення поняття тоталітаризму в політичній думці XX століття. Герменевтичний підхід спрямований на інтерпретацію текстів і виявлення їхніх смислових структур. Концептуальний аналіз дозволяє уточнити зміст ключових понять і їхні взаємозв'язки, а порівняльний метод — зіставити різні теоретичні моделі та оцінити їхню застосовність до сучасних політичних процесів.

Джерельну базу роботи становлять оригінальні праці Ганни Арендт, їхні переклади українською та іншими мовами, а також сучасні українські й зарубіжні дослідження, присвячені проблемам тоталітаризму, політичної філософії, масового суспільства та трансформацій влади у XX–XXI століттях. До неї входять як класичні теоретичні роботи, що сформували концепт тоталітаризму, так і новітні інтерпретації, спрямовані на осмислення його сучасних форм і проявів.

Апробація результатів дослідження буде здійснено у доповіді «Філософсько-Антропологічні Засади Тоталітаризму В Інтерпретації Ганни

Арендт», виголошеній на міжнародній науковій конференції «Дні науки філософського факультету – 2026», що відбудеться у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка 23 – 24 квітня 2026 р.

Положення, що виносяться на захист:

1. Концепція тоталітаризму Ганни Арендт розкриває тоталітаризм не лише як політичний режим, а як радикальну форму руйнування публічного простору, політичної дії та людської відповідальності.
2. Ідеологія і терор у концепції Арендт постають не випадковими інструментами влади, а структурними механізмами тотального панування.
3. Поняття «банальності зла» доповнює аналіз тоталітаризму через осмислення моральної пасивності, бездумності та втрати здатності до судження.
4. Критика арендтівської концепції в сучасній філософії не заперечує її значення, а уточнює межі її застосування до нових політичних процесів.

РОЗДІЛ I

ФЕНОМЕН ТОТАЛІТАРИЗМУ ЯК ПРОБЛЕМА ПОЛІТИЧНОЇ ФІЛОСОФІЇ XX СТОЛІТТЯ

1.1. Виникнення поняття тоталітаризму в контексті криз модерної політики

Становлення класичної теорії тоталітаризму було пов'язане зі спробами осмислити досвід фашизму, націонал-соціалізму та сталінізму. Значний вплив на розвиток цієї концепції мали праці К. Поппера, Г. Арендт, Ф. Гаска, К. Фрідріха, З. Бжезінського та інших мислителів (Арендт, 2005; Поппер, 1994а, 1994b; Friedrich & Brzezinski, 1965; Hayek, 1944). У цей період тоталітаризм почали розглядати не тільки як політичну практику окремих диктаторських режимів, а як особливу модель організації суспільства, що має власні ідеологічні, інституційні та соціально-психологічні передумови. Модерна доба, що супроводжувалася індустріалізацією, масовізацією суспільства, зростанням ролі держави та появою нових засобів політичної мобілізації, створила умови для виникнення режимів, які претендували на повний контроль над людиною і суспільством. Тоталітаризм у цьому разі постає не просто як різновид диктатури, а як окрема форма політичного панування. Кінець XX століття особливо актуалізував проблему осмислення тоталітаризму. Крах режимів у країнах Центрально-Східної Європи, розпад СРСР і поява нових незалежних держав, зокрема України, засвідчили, що тоталітарні системи не є незмінними, однак їхній вплив на політичну культуру, суспільну свідомість і механізми влади залишається тривалим. Тому аналіз тоталітаризму важливий не лише для реконструкції політичного досвіду XX століття, а й для пояснення того, як наслідки таких режимів продовжують впливати на політичну культуру, пам'ять і форми суспільної довіри в посттоталітарних суспільствах.

«Поняття “тоталітаризм”, яке було запроваджено у 20-х роках минулого століття італійцями Дж. Амендолоні і П. Табеті для характеристики режиму Б. Муссоліні, ґрунтовно досліджується зарубіжними і вітчизняними політологами.

Термін «тоталітаризм» походить від латинських слів *totalitas* – повнота, цілісність і *totalis* – увесь, цілий, повний» (Калініна, 2014, с. 264). Первинно цей термін виник у зв'язку з аналізом італійського фашизму, однак згодом його почали застосовувати ширше – для характеристики режимів, що прагнули встановити всеохопний контроль над суспільством.

О. Феоктистова підкреслює: «серед передумов тоталітаризму важливе місце займають індустріалізація, посилення ролі держави, поширення колективістських поглядів, криза традиційних соціальних зв'язків і маргіналізація значних груп населення» (Феоктистова, 2000, с. 43). Тоталітаризм був не випадковим відхиленням від модерного розвитку, а одним із його небезпечних наслідків. Модерна держава отримала технічні, адміністративні та ідеологічні засоби, які могли бути використані як для демократизації, так і для повного контролю над суспільством.

У політологічному сенсі тоталітаризм пов'язаний із поняттям політичного режиму. Політичний режим визначає способи здійснення влади, характер взаємодії держави й суспільства, рівень політичної свободи, наявність або відсутність опозиції, реальний стан прав людини та механізми контролю над громадянами. У загальному значенні політичний режим можна розуміти як сукупність методів і засобів реалізації державної влади. Через аналіз політичного режиму стає можливим розмежування демократичних, авторитарних і тоталітарних форм правління. Важливо, що поняття «тоталітарний» спочатку використовували критики фашистського режиму Б. Муссоліні. Проте згодом сам Муссоліні почав уживати його як позитивну характеристику власного політичного проєкту. Це свідчить про те, що тоталітаризм на ранньому етапі не завжди сприймався його прихильниками як негативне явище. Навпаки, ідея «тотальної держави» подавалася як спосіб подолання політичної нестабільності, соціальної роздробленості та кризи ліберальної демократії.

У науковій літературі тоталітаризм найчастіше визначається як такий тип політичного устрою, за якого держава прагне контролювати не лише політичну сферу, а й економіку, культуру, ідеологію, освіту, приватне життя та світогляд

людини. Одне з узагальнених визначень подає Н. Полякова: «тоталітаризм – це політичний спосіб організації суспільного життя, який характеризується всеосяжним контролем з боку влади над суспільством і особою, підпорядкуванням усієї суспільної системи колективним цілям і офіційній ідеології» (Полякова, 2004, с. 15). У цьому визначенні ключовими є три ознаки: всеохопний контроль, підпорядкування особи та домінування офіційної ідеології.

Інше близьке визначення акцентує увагу на ролі особистої диктатури. Тоталітарний режим трактується як «державно-політичний устрій суспільства, основу якого становить сильна особистість (особиста диктатура) і який характеризується цілковитим (тоталітарним) контролем держави над усіма сферами життя суспільства» (Сумбатян, 1994, с. 16). Отже, тоталітаризм поєднує інституційний контроль держави з персоналізованою владою лідера, навколо якого формується культ політичної непогрішності.

У ХХ столітті класичними прикладами тоталітарних режимів стали фашистська Італія, нацистська Німеччина та сталінський СРСР. Попри суттєві відмінності між їхніми ідеологіями, ці режими мали спільні риси: монополію влади, репресивний апарат, масову мобілізацію, культ вождя та прагнення до повного контролю над суспільством. Питання про тотожність або відмінність цих режимів залишається дискусійним. Так, Ф. Фюре писав: «Більшовизм і фашизм виникли один за одним, породжували і наслідували один одного, боролись один з одним, але спочатку вони народилися в одних умовах: в умовах війни; вони – породження однієї історії» (Фюре, 1998, с. 94).

На одному з політологічних симпозіумів у США тоталітаризм було охарактеризовано як «закрита і нерухлива соціокультурна і політична структура, в якій будь-яка дія – від виховання дітей до виробництва й розподілу товарів – спрямовується й контролюється з єдиного центру» (Калініна, 2014, с. 265). Це визначення підкреслює головну відмінність тоталітарної системи від авторитарної: вона прагне не лише утримувати політичну владу, а й повністю перебудувати суспільство відповідно до певної ідеологічної моделі.

Важливу роль у формуванні класичної моделі тоталітаризму відіграла праця К. Фрідріха та З. Бжезінського: «тоталітаризм характеризується наявністю офіційної ідеології, функціонуванням єдиної масової партії, зазвичай очолюваної одним лідером, майже повною монополією на засоби збройної боротьби, контролем над інформаційним простором і розгалуженою системою поліцейського терору» (Friedrich & Brzezinski; 1965, переклад автора). Такий підхід дав змогу розглядати тоталітаризм не як випадкову сукупність репресивних практик, а як цілісну модель політичної організації.

Натомість Г. Арендт у праці «Джерела тоталітаризму» розглядає тоталітаризм не лише як політичний режим, а як нову форму панування, що найповніше проявилася у нацизмі та сталінізмі (Арендт, 2005). Для Г. Арендт досвід тоталітаризму став підставою для перегляду традиційних категорій політичної думки. Тоталітарне панування, на її думку, не може бути повністю осмислене за допомогою понять, вироблених для аналізу деспотії, тиранії чи авторитаризму, оскільки воно руйнує самі основи політичної традиції, права, морального судження та уявлення про межі допустимого в політиці (Арендт, 2005). Тому виникнення поняття тоталітаризму пов'язане не лише з описом нових диктаторських режимів XX століття, а й із глибшою кризою модерної політики. Йдеться про ситуацію, коли традиційні політичні категорії виявилися недостатніми для пояснення режимів, що поєднували масову мобілізацію, ідеологічну монополію, терор, знищення правових норм і претензію на повне перетворення людини та суспільства. Доречною є теза Г. Арендт про те, що тоталітарне панування не продовжує традиційні форми диктатури, а створює нову політичну реальність: «тоталітарне правління відрізняється від тиранії, деспотії та диктатури тим, що воно не лише обмежує свободу, а прагне знищити саму спонтанність людської дії» (Арендт, 2005). Отже, тоталітаризм постає не як посилена форма авторитаризму, а як якісно інший тип влади.

Отже, становлення теорії тоталітаризму було зумовлене не лише появою окремих диктаторських режимів, а й загальною кризою модерної політики. Перша світова війна, революційні потрясіння, економічна нестабільність,

розчарування в ліберально-демократичних інститутах і зростання ролі масових ідеологій створили умови, за яких політична влада почала претендувати не тільки на управління державою, а й на радикальне перетворення суспільства та самої людини.

До характерних рис тоталітарного режиму належать монополія однієї партії, культ лідера, офіційна ідеологія, централізована система влади, політичний терор, контроль над економікою, цензура, пропаганда, ліквідація реальної опозиції та підпорядкування громадських організацій державі. За таких умов громадянське суспільство фактично втрачає автономію. Держава поглинає суспільство, а людина перетворюється з активного громадянина на об'єкт політичного управління. У цьому аспекті тоталітаризм істотно відрізняється від авторитаризму. Авторитарні режими, як правило, зосереджуються на політичному контролі та обмеженні участі громадян у владі, тоді як тоталітарні системи претендують на підпорядкування всіх сфер суспільного й приватного життя. Тому тоталітаризм передбачає не лише концентрацію влади, а й ідеологічне перетворення суспільства, контроль над інформаційним простором і формування нового типу політичної лояльності (Linz, 2000).

Особливу роль у функціонуванні тоталітаризму відіграє ідеологія. Вона не лише пояснює дії влади, а й претендує на абсолютну істину. Через систему освіти, пропаганди, культури та репресивних інститутів офіційна ідеологія нав'язує громадянам єдину модель мислення. Отже, тоталітаризм можна пов'язати з кризами війни, революції, соціального розпаду та пошуку нової політичної ідентичності. Проте не слід ігнорувати відмінності між фашизмом, націонал-соціалізмом і комуністичним тоталітаризмом. Вони мали різні ідеологічні основи, різну соціальну базу та різні політичні цілі. Якщо фашизм і націонал-соціалізм апелювали до нації, раси, державної сили та імперського розширення, то радянський комунізм обґрунтовував свою політику ідеями класової боротьби, соціальної рівності та побудови безкласового суспільства.

Прагнучи до абсолютного панування, тоталітарні режими створюють умови, за яких індивідуальна автономія максимально обмежується, а населення

підпорядковується ідеологічним установкам держави. Це проявляється у зміні характеру взаємодії між владою та громадянами: якщо раніше домінувала пасивна підлеглисть, то тепер від людей вимагається активна участь у підтримці режиму, зокрема через демонстрацію лояльності та придушення будь-яких проявів незгоди. Для цього використовуються як психологічні методи впливу, так і відкрите насильство, що особливо проявляється у масових репресіях, спрямованих не лише проти реальних, а й уявних противників (Конквест, 2009).

У працях Х. Лінца та Г. Арендт підкреслюється, що тривале утримання контролю над масовим суспільством не може спиратися лише на фізичний примус; воно потребує поєднання страху, пропаганди, ідеологічної мобілізації та культу лідера (Linz, 2000; Арендт, 2005). Таке поєднання страху, пропаганди та культу лідера стирає межі між державою і особистістю, мінімізуючи простір для індивідуальної свободи та забезпечуючи не лише фізичне, а й психологічне підпорядкування населення.

Тоталітаризм доцільно розглядати не лише як режим політичного примусу, а як форму соціальної організації, що претендує на контроль над цінностями, мовою, пам'яттю та повсякденними практиками людини. Йдеться про таку організацію суспільства, в якій держава втручається у приватне життя, формує систему цінностей, норм і навіть способів мислення індивіда. Тоталітаризм є не лише політичним режимом, але й особливим типом соціальної реальності (Lefort, 1986).

Важливий внесок у розуміння природи тоталітаризму зробив також Карл Поппер, який пов'язував його з ідеєю «закритого суспільства» (Поппер, 1994а, 1994b). Тоталітаризм постає як форма соціального устрою, що заперечує принципи відкритості, плюралізму та критичного мислення, підпорядковуючи індивіда жорстко визначеній ідеологічній системі. Подібне розуміння дозволяє розглядати тоталітаризм не лише як політичний феномен, але як загрозу для розвитку демократичних інститутів і свободи особистості.

Важливим напрямом аналізу є також дослідження психологічних передумов тоталітаризму. Зокрема, Еріх Фромм пояснює схильність людей до

підтримки авторитарних режимів через феномен «втечі від свободи». За його концепцією, індивід, стикаючись із невизначеністю і відповідальністю, може добровільно відмовлятися від свободи на користь підпорядкування сильній владі (Фромм, 2019). Такий підхід пояснює, чому частина суспільства може підтримувати тоталітарні режими навіть за умов обмеження свободи.

Аналіз тоталітаризму також передбачає розгляд його інституційних характеристик. До них належать монополія політичної партії, зрощення партійного та державного апарату, відсутність реальної опозиції, централізований контроль над економікою та інформаційними потоками. У сукупності ці елементи формують систему, в якій влада концентрується в руках вузької групи або навіть однієї особи, а механізми демократичного контролю відсутні (Ольховик, 2020).

Особливу увагу слід приділити ролі терору як системного елементу тоталітарного панування. На відміну від репресивних практик авторитарних режимів, тоталітарний терор має універсальний характер і спрямований на все суспільство. Його функція полягає не лише в придушенні опору, але й у створенні атмосфери страху, що забезпечує повну підконтрольність індивіда (Арендт, 2005).

Тоталітарна модель упродовж останнього століття була характерною для багатьох державних систем і суттєво впливала на формування політичного ландшафту. У сучасній політичній теорії частіше йдеться не стільки про пряме відтворення класичного тоталітаризму XX століття, скільки про появу авторитарно-тоталітарних тенденцій: концентрацію влади, контроль над інформаційним простором, обмеження політичної конкуренції, використання пропаганди та цифрових механізмів нагляду. Додатково виокремлюють ще одну важливу характеристику – централізоване управління економікою. Існує точка зору, згідно з якою тоталітаризм може функціонувати і без прямого застосування терору, попри те, що він часто розглядається як «стрижнева» риса сучасних тоталітарних систем (Friedrich & Brzezinski, 1965; Linz, 2000; Чабанна, 2007).

Запровадження тоталітарної моделі має серйозні й далекосяжні наслідки. Подібні режими – чи то деспотичні диктатури, чи авторитарні або військові форми правління – прагнуть максимально розширити контроль над суспільством. Для них характерне ігнорування впливу особистості на політичні процеси, що призводить до відсутності у громадян уявлення про можливі альтернативи існуючій владі. Будь-які прояви незгоди або критики можуть жорстко придушуватися силовими методами. Хоча такі режими часто декларують участь населення у політичному житті, на практиці вона є примусовою та контрольованою.

У сучасних умовах авторитарно-тоталітарні тенденції актуалізують етичну проблему меж державного контролю, зокрема у сферах свободи слова, діяльності незалежних медіа, цифрового нагляду та політичної маніпуляції. Однією з головних є обмеження або повна втрата базових прав і свобод, зокрема свободи слова, об'єднань і незалежних медіа – ключових елементів демократичного суспільства. Для утримання влади тоталітарні режими систематично пригнічують ці свободи. Крім того, розвиток цифрових технологій і соціальних мереж сприяє формуванню середовища постійного нагляду, що відкриває нові можливості для контролю над громадянами. Це створює ризики зловживань, оскільки держава може використовувати такі інструменти для спостереження та маніпуляції. Особливу роль у цьому процесі відіграють засоби масової інформації: з одного боку, вони можуть виконувати функцію контролю за владою, а з іншого – перетворюватися на інструмент пропаганди й підтримки тоталітарного впливу (Guriev & Treisman, 2022).

Вплив тоталітарного правління на життя людей є надзвичайно глибоким, оскільки він виходить далеко за межі суто політичного підпорядкування й спричиняє серйозні психологічні та соціальні трансформації. За таких умов особистісна ідентичність дедалі тісніше пов'язується з колективними символами та уявленнями, нав'язаними державою. Це яскраво проявлялося, зокрема, у сталінський період, коли індивіди були змушені узгоджувати власний досвід із офіційним державним наративом. Подібне злиття особистого і державного не

обмежується поверхневими змінами, а призводить до глибоких трансформацій внутрішнього світу людини. Зловживання владою можуть поступово нормалізуватися, оскільки громадяни втрачають можливість відкрито критикувати владні практики або впливати на політичні рішення. Формально впорядковані правила, що декларуються як основа організованого суспільства, фактично обмежують індивідуальну свободу й породжують відчуття відчуження та втрати життєвих орієнтирів (Киридон, 2020; Масенко, 2017; Ольховик, 2020a). Таким чином, тоталітарна держава не лише змінює зовнішні умови існування, а й суттєво трансформує самосприйняття людини та її місце у світі.

Існування в умовах тоталітарного режиму супроводжується значними психологічними та соціальними наслідками. Соціальні зв'язки зазнають деформації, оскільки люди змушені функціонувати в атмосфері постійного контролю та нагляду. Таке середовище формує стійке відчуття страху й недовіри, що пронизує всі рівні суспільної взаємодії. Цей страх має під собою реальні підстави, адже правлячі еліти володіють широкими можливостями впливу на маси, встановлюючи жорстку соціальну систему, яка сприяє залежності та обмежує автономію особистості. Вплив поширюється і на колективну пам'ять: історичні події перекручуються або замовчуються відповідно до потреб режиму, що істотно впливає на культурну ідентичність суспільства та його психологічний стан.

Особливо помітною є роль пропаганди як інструменту формування масової свідомості. Як зазначала Л. Масенко: «ефективність політичної символіки, зокрема в нацистській Німеччині, полягала у здатності впливати на колективну психіку та спрямовувати поведінку мас» (Масенко, 2017). У результаті такого впливу руйнуються соціальні зв'язки, знижується рівень відповідальності за спільне благо, унаслідок цього послаблюється здатність індивіда до автономного судження, довіри та відповідального співіснування з іншими.

Отже, у межах політичної філософії XX століття поняття тоталітаризму сформувалося як відповідь на появу нових форм політичного панування, що не зводилися до традиційної диктатури чи авторитаризму. Його виникнення було

пов'язане з кризами модерної політики, масовізацією суспільства, ідеологічною радикалізацією, зростанням ролі держави та технічними можливостями контролю над людиною. Ця теоретична база створює підґрунтя для подальшого аналізу концепції Ганни Арендт, у якій тоталітаризм буде розглянуто вже не лише як політичний режим, а як особливий тип руйнування політичного простору, свободи й людської відповідальності.

1.2. Масове суспільство, ідеологія та влада як передумови тоталітарного досвіду

Масове суспільство є однією з ключових передумов тоталітарного досвіду XX століття, оскільки саме в умовах розпаду традиційних соціальних зв'язків, послаблення громадянської активності та зростання політичної дезорієнтації виникає можливість для тотального контролю над людиною. На відміну від громадянського суспільства, яке передбачає автономію індивіда, плюралізм інтересів і наявність горизонтальних зв'язків між людьми, масове суспільство характеризується атомізацією, стандартизацією поведінки та втратою здатності до самостійної політичної дії. У такому суспільстві людина дедалі менше виступає як громадянин, здатний до відповідального судження, і дедалі більше перетворюється на елемент великої керованої маси.

М. Чабанна, аналізуючи диктатури нового типу, що сформувалися в Італії, Німеччині та Росії у першій половині XX століття, зазначає, що ці режими «намагалися контролювати всі сфери суспільного життя і висували утопічні цілі» (Чабанна, 2007, с. 11–12). Тоталітарний режим не обмежується контролем над державним апаратом або політичними інститутами і претендує на перебудову всього суспільного життя відповідно до певної ідеологічної мети. Масове суспільство стає сприятливим ґрунтом для такого типу влади: роз'єднані, дезорієнтовані й позбавлені сталих соціальних зв'язків індивіди легше піддаються мобілізації навколо утопічного проєкту, який обіцяє їм новий порядок, історичну місію або відчуття належності до великої спільноти.

Важливо розрізняти народ як політичну спільноту і масу як аморфне соціальне утворення. Народ передбачає наявність історичної пам'яті, спільних норм, інституційної організації та здатності до політичної участі. Маса ж виникає там, де ці зв'язки слабшають або руйнуються. Масове суспільство не можна зводити лише до великої кількості людей. Йдеться про якісно інший стан соціальності, коли люди формально співіснують поруч, але не мають достатніх підстав для солідарної дії, довіри та відповідальності.

Г. Арендт у праці «On Revolution» звертає увагу на те, що криза партійної системи може перетворювати народ на масу: «Чим очевиднішими стають провали партійної системи, тим легше рухові не лише звернутися до народу й організувати його, а й перетворити його на маси» (Arendt, 1990, p. 270; переклад автора). Це пояснює, чому тоталітарні рухи особливо успішні в умовах недовіри до традиційних політичних інститутів. Коли партії, парламенти й інші представницькі механізми втрачають авторитет, люди починають сприймати політичну систему як чужу, неефективну або ворожу. Масовий рух може звертатися не до громадянина як носія політичної позиції, а до розчарованої людини, яка шукає простого пояснення складних проблем і готова підтримати силу, що обіцяє швидке подолання кризи.

Отже, масове суспільство створює умови для виникнення тоталітарного досвіду через втрату індивідом стабільної соціальної опори. Людина, яка не відчуває себе частиною міцної спільноти, стає вразливою до ідеологічної мобілізації. Вона може шукати в тоталітарному русі не лише політичну програму, а й заміну втрачених зв'язків — родинних, професійних, громадянських, моральних. Тоталітаризм апелює не тільки до переконань, а й до глибших потреб людини: потреби в належності, безпеці, сенсі та колективній ідентичності.

А. Пикало, характеризуючи арендтівське розуміння тоталітаризму, прямо говорить про «перетворення суспільства на “атомізованих” індивідів» (Пикало, 2019, с. 38). Тоталітаризм виникає не просто там, де існує велика кількість населення або політична пасивність. Його соціальною передумовою є саме атомізація — розпад зв'язків, які дають людині змогу чинити опір тиску влади.

Атомізований індивід уже не має достатньої підтримки з боку родини, громади, професійного середовища чи політичної спільноти. Тому він легше приймає ідеологічне пояснення світу, яке пропонує тоталітарний рух, і легше погоджується на підпорядкування колективній волі. У такому суспільстві ідеологія набуває особливої сили. Вона перестає бути лише системою політичних поглядів або програмою партії. У тоталітарному контексті ідеологія претендує на пояснення всієї реальності: минулого, сучасного і майбутнього, поведінки людини, історичних подій, ворогів, цілей і засобів боротьби. Ідеологія в тоталітарному суспільстві діє як механізм упорядкування хаосу. Вона дає масам просту відповідь на складні питання, визначає образ ворога і створює ілюзію історичної необхідності дій режиму.

М. Чабанна, узагальнюючи модель К. Фрідріха та З. Бжезінського, серед ознак тоталітарного режиму називає «офіційну ідеологію, яка охоплює всі сфери суспільства» (Чабанна, 2007, с. 12). Це свідчить про всеохопний характер тоталітарної ідеології. Вона не залишає поза своїм впливом ані політику, ані економіку, ані культуру, ані освіту, ані приватне життя. Її завдання полягає не тільки в легітимації влади, а й у формуванні нового типу мислення. Людина повинна не просто виконувати накази, а сприймати світ через категорії, запропоновані режимом. Ідеологія стає засобом не лише зовнішнього, а й внутрішнього контролю. Водночас ідеологія не може існувати окремо від владного примусу. Тоталітарна система потребує не тільки переконання, а й механізмів, які усувають альтернативні погляди, знищують опозицію і підтримують постійну атмосферу страху. У цьому ж контексті Чабанна серед ознак тоталітаризму називає «репресивний поліцейський контроль» (Чабанна, 2007, с. 12). Тоталітарна влада тримається на поєднанні двох механізмів: ідеологічного й репресивного. Ідеологія пояснює, чому режим має право на тотальне втручання в життя суспільства, а репресивний апарат забезпечує практичне виконання цієї претензії. У результаті влада контролює не лише поведінку людини, а й простір її можливого мислення.

Особливу роль у цьому процесі відіграє пропаганда. Вона перетворює ідеологію на щоденну практику впливу: через мову, символи, освіту, медіа, ритуали, політичні гасла й образи ворога. Пропаганда не просто поширює офіційну позицію влади, а формує спосіб сприйняття реальності. Людина поступово починає мислити в межах нав'язаних схем: «свій–чужий», «ворог–народ», «історична місія–перешкоди», «жертва–необхідність». Саме так ідеологія стає не абстрактною доктриною, а повсякденним інструментом організації масової свідомості.

Пикало, аналізуючи тоталітаризм у політичній філософії Ганни Арендт, зазначає, що «тоталітаризм є системою масового терору» (Пикало, 2019, с. 38). Ця теза пов'язує ідеологію не лише з переконанням, а й із насильством. Тоталітарний терор не є випадковим або допоміжним засобом режиму. Він виступає способом організації суспільства, у якому страх стає нормальним станом існування. Людина підкоряється не тільки тому, що вірить в ідеологію, а й тому, що постійно усвідомлює можливість покарання, виключення, репресії або знищення. При цьому терор у тоталітарній системі спрямований не лише проти реальних політичних противників. Його функція ширша: він створює атмосферу загальної невизначеності, у якій кожен може бути оголошений ворогом. Це відрізняє тоталітарний терор від звичайних репресивних практик авторитарної влади. Авторитарний режим часто карає за конкретну політичну нелояльність, тоді як тоталітаризм може переслідувати людину за її походження, соціальний статус, уявну належність до «ворожої» групи або просто за потенційну можливість незгоди. У такій системі страх стає способом руйнування довіри між людьми.

Значущим є й те, що тоталітаризм руйнує сам простір політичної взаємодії. Пикало пише про «руйнування політичного простору й людської взаємодії» (Пикало, 2019, с. 38). Масове суспільство – не просто соціологічне тло, а необхідна умова тоталітарного панування. Політичний простір виникає там, де люди можуть діяти разом, обговорювати спільні справи, формувати позиції, брати відповідальність і визнавати одне одного як рівних учасників публічного

життя. Тоталітаризм, навпаки, руйнує ці умови: він замінює дискусію наказом, громадянина – виконавцем, політичну участь – демонстрацією лояльності. У цьому аспекті важливою є думка Г. Арендт про формування політичної думки. У праці *On Revolution* вона зазначає: «Думки формуються в процесі відкритого обговорення та публічної дискусії» (Arendt, 1990, р. 269; переклад автора). Для тоталітаризму небезпечним є сам факт відкритого обговорення. Якщо політична думка формується через дискусію, то знищення публічного простору автоматично веде до знищення самостійного політичного судження. У масовому суспільстві, де люди ізольовані, а публічна дискусія замінена пропагандою, виникають не повноцінні політичні позиції, а настрої, страхи, образи й колективні емоції, якими легше маніпулювати. Тоталітарна влада прагне знищити або підпорядкувати всі простори, де могла б виникнути автономна думка: незалежні медіа, університети, церкву, професійні об'єднання, громадські організації, родинні та дружні зв'язки. Йдеться не лише про політичну цензуру, а про ширшу стратегію ізоляції людини від альтернативних джерел смислу. Чим менше людина має можливостей порівнювати, сумніватися й обговорювати, тим легше вона приймає офіційну картину світу як єдину можливу.

Психологічний вимір цієї проблеми доповнює дослідження К. Васюк. Вона серед рис, які підвищують ризик потрапляння під вплив тоталітарних організацій, називає «вужкість мислення, некритичність, слабкі вольові якості і пошук вражень» (Васюк, 2020, с. 499). Отже, тоталітарний вплив спирається не тільки на зовнішній примус, а й на певну внутрішню вразливість людини. Некритичність мислення, слабкість особистої позиції та потреба у сильному емоційному досвіді можуть зробити індивіда більш схильним до прийняття радикальних ідеологій, культу лідера та колективної залежності. Масове суспільство створює не лише соціальні, а й психологічні умови тоталітаризму.

Цей аспект перегукується з ідеями Е. Фромма про «втечу від свободи». Хоча Фромм аналізує ширший психологічний механізм авторитарного підпорядкування, його підхід важливий і для розуміння тоталітаризму. Свобода передбачає відповідальність, здатність до вибору й готовність витримувати

невизначеність. Однак в умовах соціальної кризи частина людей може сприймати свободу не як можливість, а як тягар. Тоді підпорядкування сильній владі здається способом уникнути тривоги, самотності й відповідальності. Тоталітарна ідеологія використовує цю потребу, пропонуючи людині готові відповіді, чітку ієрархію, образ ворога та відчуття участі у великій історичній справі.

Важливо, що тоталітаризм не просто використовує маси, а активно формує їх. Через пропаганду, терор, організовані політичні ритуали, масові демонстрації та культ лідера режим створює ілюзію єдності. Індивід починає сприймати себе не як самостійну особу, а як частину колективного тіла – партії, нації, класу або держави. У цьому процесі особиста відповідальність розчиняється в колективній ідентичності, а моральне судження замінюється виконанням наказу або повторенням ідеологічної формули.

Пикало звертає увагу на те, що в тоталітарному контексті важливим є «відчуження людини від політичного життя» (Пикало, 2019, с. 38). Тоталітаризм починається не лише з активності держави, а й із пасивізації людини. Коли індивід перестає бути учасником політичного життя, він втрачає здатність впливати на спільний світ. У такій ситуації влада вже не потребує громадянина як співучасника політики – їй потрібен виконавець, прихильник, інформатор або мовчазний спостерігач. Тому відчуження від політики є не побічним наслідком, а важливою передумовою тотального панування. Не менш значущим є руйнування повсякденних форм довіри. Пикало серед умов повторення тоталітаризму називає «руйнування соціальних зв'язків із сім'єю та друзями» (Пикало, 2019, с. 38). Тобто, тоталітаризм проникає глибше, ніж звичайна політична диктатура. Він руйнує не тільки партійну конкуренцію або свободу слова, а й ті міжособистісні зв'язки, які допомагають людині залишатися автономною. Якщо людина більше не довіряє родині, друзям, колегам і сусідам, вона стає залежною від держави як єдиного джерела безпеки, істини й визнання. Така логіка особливо помітна у функціонуванні тоталітарної пропаганди. Вона не лише повідомляє офіційну інформацію, а й формує підозру до всіх неофіційних джерел знання. Родинна пам'ять, релігійні переконання, локальні

традиції, професійна етика, національна культура – усе це може бути оголошене небезпечним або ворожим. У результаті режим прагне контролювати не тільки майбутнє, а й минуле, не тільки політичну поведінку, а й пам'ять людини.

Доречно звернутися до думки М. Бойченка, який зазначає: «Тоталітаризм неминуче нищив нації і їхню національну пам'ять» (Бойченко, 2020, с. 58). Тоталітаризм не обмежується контролем над теперішнім; він прагне переписати минуле, знищити альтернативні версії історії та підпорядкувати колективну пам'ять офіційній ідеології. Боротьба за пам'ять є частиною боротьби за владу. Той, хто визначає минуле, отримує можливість визначати ідентичність спільноти та межі її політичної уяви. З цього погляду масове суспільство, ідеологія та влада утворюють єдину систему. Масове суспільство створює соціальну базу для тоталітаризму, оскільки продукує ізольованих, дезорієнтованих і політично пасивних індивідів. Ідеологія надає цим індивідам цілісну, але штучну картину світу, у якій визначено мету, ворога, історичну місію та виправдання насильства. Влада, у свою чергу, закріплює цей порядок через контроль над інституціями, інформацією, пам'яттю, мовою і тілесною поведінкою громадян.

Г. Арендт у праці *Between Past and Future* наголошує, що «Насильство і терор, що застосовуються тоталітарними країнами, звичайно, не мають нічого спільного з авторитетом» (Arendt, 1961, р. 190; переклад автора). Це положення важливе для розмежування влади, авторитету й терору. Тоталітаризм може створювати видимість авторитету через культ лідера, символіку, ідеологічну мову та масову мобілізацію, однак його справжня основа полягає не в добровільному визнанні легітимності, а в страху та примусі. Там, де зникає справжній авторитет, влада дедалі більше спирається на насильство. Тоталітарний режим не зміцнює політичний порядок, а руйнує саму можливість відповідальної політичної взаємодії.

Завершуючи аналіз, важливо підкреслити, що протидія тоталітаризму неможлива лише на рівні формальних інституцій. Вона потребує відновлення здатності людини до мислення, судження та участі у спільному світі. Пикало, узагальнюючи арендтівську перспективу, зазначає, що засобами запобігання

повторенню тоталітаризму є «здатність до судження й мислення, які створюють особисті принципи» та «наявність публічної сфери» (Пикало, 2019, с. 38). Отже, тоталітаризм долається не лише через зміну політичного режиму, а й через відновлення тих людських здатностей, які він намагається зруйнувати. Йдеться про критичне мислення, моральну відповідальність, довіру, публічну дію та здатність жити разом з іншими без розчинення в масі.

Отже, масове суспільство, ідеологія та влада є взаємопов'язаними передумовами тоталітарного досвіду. Масове суспільство створює умови для атомізації людини; ідеологія надає цій атомізованій людині штучну цілісність і пояснення світу; влада закріплює цей порядок через контроль, пропаганду і терор. Саме поєднання соціальної роз'єднаності, ідеологічної монополії та репресивної організації влади робить можливим тоталітарне панування. Тому аналіз тоталітаризму потребує не лише опису політичних інститутів, а й дослідження тих соціальних, психологічних і моральних умов, за яких людина втрачає здатність до самостійного судження, політичної участі та відповідального співіснування з іншими.

1.3. Проблема свободи, відповідальності та політичного зла в умовах тотального панування

Проблема свободи, відповідальності та політичного зла є однією з ключових для розуміння тоталітаризму як особливого типу політичного панування. Якщо в демократичному суспільстві свобода пов'язана з можливістю людини діяти, мислити, висловлювати позицію та брати участь у спільному житті, то в умовах тоталітаризму ці можливості поступово руйнуються. Тотальне панування не обмежується лише зовнішнім контролем над поведінкою індивіда. Воно прагне змінити саму структуру людської дії, підпорядкувати мислення, моральне судження і здатність людини розрізняти добро та зло.

У політичній філософії свобода не зводиться до приватної незалежності або відсутності прямого примусу. Вона передбачає здатність людини діяти у спільному світі разом з іншими. Свобода має не лише індивідуальний, а й

політичний вимір. Г. Арендт у праці «Between Past and Future» наголошує: «Люди є вільними – на відміну від самого володіння даром свободи – доти, доки вони діють; ні до, ні після цього, бо бути вільним і діяти — те саме» (Arendt, 1961, р. 153; переклад автора). Людина є вільною тоді, коли вона здатна починати щось нове, вступати у взаємодію з іншими та брати участь у формуванні спільного політичного простору. Відповідно, знищення можливості дії означає не просто обмеження окремих прав, а руйнування самої основи політичної свободи. Тоталітаризм протистоїть свободі радикальніше, ніж звичайна диктатура. Диктатура може забороняти певні форми політичної участі, обмежувати права або переслідувати опозицію. Тоталітаризм же прагне зруйнувати сам простір, у якому людина могла б діяти як автономний політичний суб'єкт. Арендт у праці «The Origins of Totalitarianism» підкреслює, що тоталітарне панування не задовольняється ізоляцією людини у політичній сфері, а «знищує також приватне життя» (Arendt, 1962, р. 474; переклад автора). Це означає, що тоталітарна влада не залишає людині навіть тієї приватної автономії, яка могла б стати джерелом внутрішнього спротиву. Вона втручається у родинні зв'язки, дружбу, пам'ять, мову, моральні звички та повсякденні форми спілкування.

А. Пикало, аналізуючи етичні уявлення тоталітаризму в політичній філософії Г. Арендт, також наголошує на руйнуванні політичної сфери. Він зазначає, що тоталітаризм розгортається в умовах «руйнування політичного простору й людської взаємодії» (Пикало, 2019, с. 38). Свобода неможлива без людської взаємодії, без можливості говорити, діяти, домовлятися, сперечатися, оцінювати події та брати відповідальність. Коли політичний простір руйнується, індивід перестає бути громадянином і перетворюється на об'єкт управління. Він може зберігати зовнішню активність, але ця активність уже не є вільною дією, бо вона визначається наказом, страхом або ідеологічною мобілізацією. У цьому аспекті важливою є також проблема прав людини. Арендт звертає увагу на те, що найглибше позбавлення прав полягає не лише у втраті окремих свобод, а у втраті місця у світі, де дії та думки людини мають значення. Вона пише: «Їх позбавлено не права на свободу, а права на дію; не права думати все, що їм заманеться, а

права на думку» (Arendt, 1962, pp. 296–297; переклад автора). Тоталітаризм руйнує свободу на фундаментальному рівні. Людина може формально залишатися живою істотою, але бути виключеною з політичного світу, де її голос, дія і судження мають значення. Тотальне панування спрямоване не тільки проти правових інститутів, а й проти самої можливості людини бути суб'єктом політики.

Свобода в умовах тоталітаризму руйнується через ізоляцію. Ізольована людина втрачає здатність діяти разом з іншими, а отже, втрачає політичну силу. Тоталітарна влада зацікавлена не просто в покорі населення, а в тому, щоб між людьми не виникали горизонтальні зв'язки довіри, солідарності та спільного судження. Пикало визначає однією з головних умов повторення тоталітаризму «відчуження індивіда від політичного життя» (Пикало, 2019, с. 38). Це положення уточнює, що тоталітаризм починається не лише з активності держави, а й із пасивізації людини. Коли людина відчужена від політики, вона перестає сприймати себе як відповідального учасника спільного світу. Тоді влада може діяти від її імені, але без її реальної участі.

З проблемою свободи безпосередньо пов'язана проблема відповідальності. У звичайному моральному сенсі відповідальність означає здатність людини усвідомлювати власні дії, оцінювати їхні наслідки та відповідати за них перед собою й іншими. Однак тоталітарна система намагається розмити цю здатність. Вона створює ситуацію, у якій індивід починає сприймати себе не як морального суб'єкта, а як виконавця функції. У тоталітарних режимах особливого значення набуває образ «гвинтика» системи – людини, яка формально діє, але морально не вважає себе відповідальною.

Пикало підкреслює, що дії «низових виконавців наказів» мають оцінюватися «як дії саме людини, а не як інструмента для виконання певних функцій» (Пикало, 2019, с. 38). Це твердження є принциповим для аналізу відповідальності в умовах тоталітаризму. Навіть якщо людина діє в межах наказу, інструкції чи посадового обов'язку, вона не перестає бути моральним суб'єктом. Виконання функції не знімає відповідальності за наслідки дії.

Тоталітарна система небезпечна не лише тим, що примушує людей до злочинів, а й тим, що навчає їх не сприймати власні дії як морально значущі.

Особливого значення ця проблема набуває в контексті концепції «банальності зла». Аналізуючи справу Адольфа Айхмана, Арендт показала, що політичне зло може здійснюватися не лише фанатиками або людьми з винятковою жорстокістю, а й звичайними виконавцями, які не ставлять собі моральних запитань. Пикало, викладаючи арендтівську інтерпретацію цього феномена, наводить таку характеристику: «звичайна, “нормальна” людина – не недоумкуватий, не цинічний і не жертва пропаганди – виявилася абсолютно нездатною відрізнити добро від зла» (цит. за: Пикало, 2019, с. 41). Зло в тоталітарному контексті не завжди має вигляд свідомого демонічного вибору, воно може виникати там, де людина відмовляється мислити, оцінювати й брати на себе відповідальність.

Поняття «банальності зла» не означає, що зло є незначним або менш небезпечним. Навпаки, його банальність полягає в тому, що воно може ставати повсякденною практикою, вбудованою у бюрократичну систему, службову дисципліну, мову наказів і звичку до підпорядкування. Саме це робить політичне зло особливо небезпечним: воно перестає сприйматися як моральний виняток і починає функціонувати як частина «нормального» порядку. Людина, яка діє в такій системі, може не відчувати себе злочинцем, бо її поведінка формально відповідає правилам режиму.

Пикало зазначає, що «“банальність зла” криється в непомітній для “добропорядного суспільства” підміні моральних засад» (Пикало, 2019, с. 42). Тоталітаризм змінює моральний горизонт суспільства. Зло не завжди приходить у вигляді відкритої відмови від моралі. Часто воно починається з поступової зміни норм: те, що раніше було неприпустимим, оголошується необхідним; те, що було злочином, подається як обов'язок; те, що суперечило совісті, оформлюється як закон. У результаті людина звикає до нових норм і перестає бачити в них моральну проблему.

Така підміна моральних засад безпосередньо пов'язана з відповідальністю. Якщо індивід перекладає відповідальність на вождя, партію, державу, історичну необхідність або наказ, він фактично відмовляється від власної моральної позиції. Пикало, аналізуючи цю проблему, зазначає, що, «сприймаючи злочинні розпорядження як “менше зло”, кожна людина робить зло прийнятним» (Пикало, 2019, с. 42). Це пояснює, чому тоталітаризм тримається не лише на насильстві згори, а й на численних дрібних актах згоди, мовчання, пристосування й самоусунення. Коли зло сприймається як менше, тимчасове або необхідне, воно поступово нормалізується.

Варто звернути увагу й на проблему колективної провини. Тоталітарні злочини часто мають масовий характер, але це не означає, що відповідальність має розчинятися у безособовій «колективності». Навпаки, надмірно широке поняття колективної провини може приховувати провину конкретних людей. Пикало, викладаючи позицію Арендт, підкреслює, що «людина несе особисту відповідальність за свої дії» (Пикало, 2019, с. 43). Ця думка важлива для розмежування політичної та моральної відповідальності. Політична відповідальність може стосуватися спільнот, держав, інститутів, але моральна відповідальність завжди повертає нас до конкретної людини, її вибору, її дії або її відмови діяти.

Аргумент «я лише виконував наказ» не може бути достатнім моральним виправданням. Тоталітарна система прагне зробити людину функцією, але філософський аналіз відповідальності повертає їй статус суб'єкта. Якщо людина здатна діяти, вона здатна і відповідати за дію. Навіть у ситуації примусу залишається питання про межі покори, про можливість відмови, про здатність судити. Тоталітаризм намагається знищити саме цю здатність до судження, оскільки вона становить загрозу для будь-якої системи, що вимагає безумовного підкорення.

Звідси впливає ще один важливий аспект — роль мислення. Для Арендт мислення не є лише інтелектуальною операцією. Воно має моральне значення, бо дозволяє людині зупинитися, поставити питання про сенс власних дій і не

розчинитися в автоматизмі системи. Пикало, узагальнюючи цю арендтівську перспективу, зазначає, що одним із засобів запобігання повторенню тоталітаризму є «здатність до судження й мислення, які створюють особисті принципи» (Пикало, 2019, с. 38). Протидія тоталітаризму має не лише інституційний, а й етичний вимір. Недостатньо створити закони та політичні процедури; необхідно також зберегти людину, здатну мислити, сумніватися й судити.

Відсутність мислення робить людину вразливою до політичного зла. Вона може бути освіченою, дисциплінованою, професійною, але не здатною поставити моральне питання про зміст власних дій. Зло в тоталітарному суспільстві стає не тільки наслідком наказів згори, а й результатом внутрішньої порожнечі судження. Людина діє, але не осмислює; виконує, але не відповідає; підкоряється, але не запитує, кому і для чого служить її дія.

Проблема політичного зла в умовах тотального панування має системний характер. Воно не зводиться до індивідуальної аморальності окремих осіб. Тоталітаризм створює такі умови, за яких зло організовується адміністративно, виправдовується ідеологічно, виконується бюрократично і сприймається як нормальна частина політичного порядку. Пикало визначає тоталітаризм як «систему масового терору» (Пикало, 2019, с. 38). Це визначення підкреслює, що терор у тоталітаризмі не є випадковим засобом тиску. Він є способом організації влади, що руйнує свободу, паралізує відповідальність і створює простір, у якому політичне зло може діяти безперешкодно.

Терор також змінює саму структуру людських відносин. У суспільстві страху людина боїться не лише держави, а й інших людей. Довіра замінюється підозрою, солідарність – самозбереженням, а моральна позиція – мовчанням. Відповідальність стає небезпечною, бо вона передбачає здатність сказати «ні», тоді як тоталітарна влада вимагає постійного «так». Тоталітаризм прагне зруйнувати не лише політичні інститути, а й моральну тканину суспільства.

З проблемою свободи і відповідальності пов'язана також публічна сфера. Свобода потребує простору, де люди можуть діяти, говорити, судити й бути

почутими. Якщо такий простір зникає, свобода перетворюється на приватне переживання, яке не має політичної сили. Пикало підкреслює, що запобігання повторенню тоталітаризму передбачає «наявність публічної сфери, яка передбачає можливості для вільної дії в публічному просторі» (Пикало, 2019, с. 38). Свобода не може бути захищена лише внутрішньою моральністю окремої людини. Вона потребує інституційного й соціального простору, у якому особиста відповідальність може стати публічною дією.

Отже, в умовах тотального панування свобода, відповідальність і політичне зло утворюють складну взаємопов'язану проблему. Тоталітаризм руйнує свободу, бо знищує простір дії; руйнує відповідальність, бо перетворює людину на виконавця функції; створює умови для політичного зла, бо підміняє моральне судження наказом, ідеологією та звичкою до підкорення. Аналіз тоталітаризму не може обмежуватися описом політичних інститутів. Він має враховувати антропологічний і моральний вимір: що відбувається з людиною, коли вона втрачає здатність діяти, мислити, судити й відповідати за власні вчинки. Проблема свободи, відповідальності та політичного зла є необхідним переходом до подальшого аналізу концепції Ганни Арендт. Завдяки цьому тоталітаризм постає не лише як форма державного устрою, а й як криза людської здатності до політичної дії, мислення та морального судження. Тому подальший розгляд арендтівської концепції тоталітаризму має зосередитися на тому, як ідеологія, терор, табори та «банальність зла» руйнують політичний простір і перетворюють людину з відповідального суб'єкта на керований елемент тотальної системи.

РОЗДІЛ II

КОНЦЕПЦІЯ ТОТАЛІТАРИЗМУ У ФІЛОСОФІЇ ГАННИ АРЕНДТ

2.1. Інтелектуальні джерела та вихідні інтенції концепції Ганни Арендт

Інтерес Ганни Арендт до проблематики тоталітарних режимів, масового суспільства та руйнування політичного простору сформувався під безпосереднім впливом історичних подій першої половини XX століття. Прихід націонал-соціалістів до влади в Німеччині, досвід антисемітизму, вигнання, Друга світова війна та усвідомлення масштабів масового терору стали для неї не лише особистою драмою, а й підставою для перегляду традиційних способів осмислення політики. Її концепція тоталітаризму не була суто політологічною схемою або описом окремого режиму. Вона формувалася як спроба зрозуміти, чому саме модерна Європа, яка виробила ідеї права, свободи, громадянства й гуманізму, виявилася здатною породити такі форми панування, що руйнували саму можливість політичного та морального судження.

У становленні арендтівського підходу важливий інтелектуальний контекст німецької філософії XX століття. На ранніх етапах формування світогляду Арендт істотний вплив на неї мали Мартін Гайдеггер і Карл Ясперс. Від Гайдеггера вона успадкувала увагу до проблеми людського існування, хоча згодом різко дистанціювалася від його політичної позиції. Значно стійкішим для Арендт був вплив Ясперса, пов'язаний із темами комунікації, відповідальності, граничних ситуацій і філософського осмислення кризи сучасності. Аналіз інтелектуальних джерел концепції Арендт потребує врахування не лише її власних праць, а й того філософського горизонту, в якому формувалися її поняття політики, свободи, множинності та дії.

У праці «Витоки історії та її ціль» Карл Ясперс осмислює сучасність як ситуацію масовізації, втрати традиційних основ і послаблення індивідуальної самостійності. Він розрізняє народ і масу, наголошуючи: «Народ структурований, усвідомлює себе в своїх життєвих орієнтирах, в своєму мисленні і традиціях. Народ – це щось субстанціальне та квалітативне... Маса,

навпаки, не структурована, не володіє самосвідомістю, однорідна і квантитативна, вона позбавлена яких-небудь особистих якостей, традицій, підґрунтя – вона порожня» (Ясперс, цит. за: Чабанна, 2004). На цьому розмежуванні Арендт формує власне бачення тоталітаризму. Тоталітарна влада, у її інтерпретації, спирається не на політично організований народ, здатний до дії та судження, а на масу, позбавлену сталих зв'язків, традицій і самосвідомості. Саме така маса стає відкритою для пропаганди, ідеологічної мобілізації та політичного маніпулювання. Ясперс також підкреслює зв'язок масовізації з утратою коренів і перетворенням людини на керований елемент великого соціального механізму. У праці «Витоки історії та її ціль» він зазначає: «маси виникають там, де люди позбавлені свого істинного світу, коренів та підґрунтя, де вони стали керованими та взаємно замінюваними» (Ясперс, цит. за: Чабанна, 2004). У цій тезі простежується мотив, який пізніше набуває особливої ваги в Арендт: тоталітаризм стає можливим там, де люди втрачають місце у світі, сталі соціальні зв'язки та здатність мислити себе як неповторних осіб. Поняття викоріненості, зайвості й самотності в арендтівській концепції багато в чому перегукуються з ясперсівським аналізом маси як форми розпаду людського буття.

У «Витоках історії та її цілі» Ясперс наголошує: «Однак ця воля не може виникнути всередині анонімної маси. Її пробуджує і скеровує пропаганда. Масам потрібні образи і лозунги, їм потрібно вказати, чого вони хочуть» (Ясперс, цит. за: Чабанна, 2004). Через це проблема масового суспільства стає однією з вихідних передумов арендтівського аналізу тоталітаризму. Маса не має власної сталої політичної форми, тому вона потребує зовнішнього спрямування. Тоталітарний рух використовує цю особливість, пропонуючи образи ворога, прості гасла, міфологізовану історію та ідеологічну цілісність, яка замінює людині реальний політичний досвід.

Ясперс не зводить проблему мас лише до політичної маніпуляції. У праці «Духовна ситуація часу» він аналізує зв'язок між масовим суспільством, технічним розвитком і бюрократичним апаратом. Філософ підкреслює: «Індивід розпадається на функції. Бути означає бути в ділі; там, де відчувалася б

особистість, діловитість була би порушена» (Ясперс, Духовна ситуація часу, цит. за: Чабанна, 2004). Це важливо для подальшого розуміння Арендт, оскільки в її концепції тоталітаризм також перетворює людину з неповторного суб'єкта дії на функціональний елемент системи. Там, де людина оцінюється лише через корисність, керованість і здатність виконувати функцію, зникає простір для свободи, відповідальності й політичної ініціативи.

У праці «Становище людини» вона розрізняє працю, роботу та дію як три форми *vita activa*. Праця пов'язана із підтриманням біологічного життя, робота – зі створенням штучного світу речей, а дія – з безпосередньою взаємодією людей у публічному просторі. Арендт наголошує: «Однак дія, єдина з трьох видів діяльності, яка має найтісніший зв'язок з людською обставиною народжуваності» (Арендт, 1999). У цьому положенні закладена одна з основних передумов її політичної філософії: політика пов'язана не з біологічним виживанням і не з виробництвом речей, а зі здатністю людини починати нове у взаємодії з іншими. Тоталітаризм, у такому контексті, постає як форма влади, що прагне знищити саме цю здатність до початку.

Ідея народжуваності має для Арендт принципове значення. У «Становищі людини» вона пише: «Новий початок, притаманний народженню, може стати відчутним у світі тільки тому, що новонароджений має здатність започатковувати щось нове, тобто здатність діяльності» (Арендт, 1999). Ця думка дозволяє зрозуміти, чому свобода в Арендт не є лише внутрішнім станом або юридичною можливістю вибору. Свобода виявляється у здатності діяти, започатковувати нові процеси й виходити за межі заданого порядку. Відповідно, тоталітаризм небезпечний не тільки тим, що обмежує права, а й тим, що прагне зруйнувати саму спонтанність людської дії.

Арендт прямо пов'язує дію з політичною думкою, зазначаючи у «Становищі людини», що «дія через те, що вона політичною активністю, повинна на рівні високою якістю, народжуваністю, не смертністю, бути центральною категорією політичної думки» (Арендт, 1999). У цьому розумінні політична філософія Арендт відрізняється від підходів, які осмислюють політику

переважно через владу, панування або управління. Для неї політика починається там, де люди здатні діяти разом, відкривати себе одне одному, говорити й започатковувати спільні процеси. Тоталітаризм, навпаки, намагається перетворити політичну дію на виконання наказу, а людську множинність – на однорідну масу. Особливе значення в арендтівській концепції має поняття людської множинності. У «Становищі людини» філософія зазначає: «людська множинність є парадоксальною множинністю унікальних істот» (Арендт, 1999). Це важливо для розуміння її інтерпретації тоталітаризму. Політичний простір можливий лише там, де люди не зливаються в однорідну масу, а зберігають відмінність, унікальність і здатність до взаємного визнання. Тоталітаризм спрямований проти множинності, оскільки йому потрібна не сукупність неповторних громадян, а керована маса, підпорядкована єдиній ідеології та єдиному центру влади. У цьому ж контексті Арендт підкреслює роль мовлення і дії як способів появи людини у світі. У «Становищі людини» вона пише: «Цю унікальну відмінність виявляють мовлення дія. Завдяки їм люди відрізняються між собою; це спосіб появи людей один перед одним не як простих фізичних об'єктів, як людей» (Арендт, 1999). Отже, людина стає політично видимою не просто через факт фізичного існування, а через здатність говорити й діяти перед іншими. Тоталітарне панування руйнує людину не лише юридично чи фізично, а й політично: воно позбавляє її простору, у якому вона могла б виявити себе як унікальна істота.

У «Становищі людини» Г. Арендт зазначає, що дійсність спільного світу можлива лише там, де багато людей бачать той самий об'єкт із різних позицій, і додає, що «ані спільна природа людей, ані неприродний конформізм суспільства мас не можуть запобігти природному руйнуванню спільного світу» (Арендт, 1999). Це дає змогу зрозуміти, чому для неї суспільство мас становить загрозу політичному світу. Коли різні перспективи зникають, а люди починають мислити й діяти однаково, публічний простір руйнується. Тоталітаризм радикалізує цю тенденцію, перетворюючи конформізм на політичну норму. У цьому ж фрагменті Арендт підкреслює, що руйнування спільного світу може відбуватися як за умов

тиранії, так і в умовах масового суспільства: «це може трапитися у випадку суспільства мас чи масової істерії, коли ми бачимо, що всі люди раптом поводяться як члени однієї сім'ї, де кожен помножує й продовжує перспективу свого сусіда» (Арендт, 1999). У цьому твердженні простежується зв'язок між аналізом масового суспільства і майбутньою концепцією тоталітаризму. Там, де зникає множинність перспектив, зникає й політична реальність як простір вільної взаємодії. Тоталітаризм потребує маси, яка мислить не через відмінність, а через повторення нав'язаної перспективи.

У роботі «Джерела тоталітаризму» Г. Арендт аналізує антисемітизм, імперіалізм і власне тоталітаризм як взаємопов'язані історичні процеси, що підготували появу нової форми панування. У «Джерелах тоталітаризму» Арендт зазначає: «тоталітарні рухи можливі скрізь, де є маси, які з тієї чи іншої причини набули смаку до політичної організації» (Арендт, 2005). Цей вислів безпосередньо пов'язує тоталітаризм із феноменом маси. Для Арендт маси не є просто більшістю населення; вони виникають там, де люди відчужені від сталих соціальних груп, не включені в політичні організації та не мають чітко усвідомлених спільних інтересів.

У тому ж контексті Арендт уточнює: «маси об'єднує аж ніяк не усвідомлення спільних інтересів, вони не мають тієї чіткої класової виразності, що знаходить вияв у певних, обмежених і досяжних цілях» (Арендт, 2005). Отже, тоталітарний рух звертається не до громадян як носіїв політичної позиції і не до класів як організованих соціальних груп. Він апелює до атомізованих людей, які втратили стабільні форми належності й тому можуть бути мобілізовані навколо ідеологічного міфу, образу ворога або обіцянки радикального оновлення світу.

Арендт також пояснює, кого саме можна називати масами: «Термін “маси” можна використовувати лише там, де ми маємо справу з людьми, яких через їхню кількість, чи байдужість, або через поєднання обох чинників не можна об'єднати в жодну організацію, засновану на спільному інтересі, у політичні партії, органи місцевого самоврядування, організації за фахом або профспілки» (Арендт, 2005). Цей фрагмент розкриває одну з ключових передумов тоталітарного панування:

маси існують поза нормальними формами політичного представництва. Вони не інтегровані в партії, громади, професійні об'єднання або інші структури громадянського суспільства. Тоталітарний рух може представити себе як єдину силу, що нібито говорить від їхнього імені.

Важливо підкреслити, що Арендт не розглядала тоталітаризм як просте продовження тиранії або авторитаризму. Її вихідна інтенція полягала в тому, щоб пояснити якісно новий тип панування, який прагне не лише контролювати державу, а й повністю перетворити людину та суспільство. У «Джерелах тоталітаризму» вона стверджує, що «тоталітаризм прагне не деспотичного правління над людьми, а системи, в якій люди стають зайвими» (Арендт, 2005). Саме тут виявляється радикальність арендтівського підходу: тоталітаризм не задовольняється покорою підданих, а прагне створити світ, у якому людина втрачає власну унікальність, правовий статус, політичне значення й навіть саму необхідність свого існування.

Арендт пов'язує можливість тоталітарного панування з досвідом викоріненості та зайвості. У межах її концепції «зайві люди» - це не лише соціально маргіналізовані групи, а симптом глибшої кризи модерного світу. Індустріалізація, імперіалістична експансія, руйнування традиційних соціальних зв'язків, криза національної держави та масова безправність створюють умови, за яких великі групи людей виявляються позбавленими стабільного місця у світі. У цій ситуації тоталітарні рухи пропонують їм штучну належність — до раси, класу, партії, нації або історичної місії.

Проблема антисемітизму у Арендт також має не лише історичний, а й політико-філософський вимір. У «Джерелах тоталітаризму» вона прагне пояснити, як антисемітизм із соціального й політичного упередження перетворився на ідеологічний інструмент тотального панування. Її аналіз євреїв у європейській історії пов'язаний із ширшою проблемою прав людини, політичної належності й кризи національної держави. Саме тут формується важлива для Арендт думка: людина, позбавлена політичної спільноти, втрачає не лише окремі права, а й місце, де її голос і дія можуть бути визнані.

Імперіалізм у концепції Арендт також виступає однією з історичних передумов тоталітаризму. Він не зводиться до політики територіального розширення. Арендт показує, що імперіалізм породжує новий тип політичної логіки, у якій економічна експансія, расові теорії, насильство й адміністративне управління людьми за межами правового порядку взаємно посилюють одне одного. Саме в імперіалістичному досвіді, на її думку, формується практика поділу людей на «своїх» і «чужих», нормалізується знецінення людського життя, а право поступово поступається місцем політичній доцільності.

Така логіка безпосередньо підводить Арендт до аналізу тоталітарного панування як нового типу політичної реальності. Якщо традиційні диктатури прагнули насамперед захопити й утримати владу, то тоталітаризм прагне сформувати нову людину, нове суспільство й нову реальність, повністю підпорядковану ідеологічній логіці. Тому Арендт цікавить не лише структура державного апарату або репресивних інституцій, а й те, що відбувається з людиною, коли руйнуються публічний простір, приватність, мова, пам'ять, відповідальність і здатність до судження.

Отже, концепція Арендт формується на перетині трьох вимірів: німецької філософської традиції, античного розуміння політики як публічної дії та особистого досвіду катастроф ХХ століття. Таким чином, вихідна інтенція арендтівської концепції полягає не лише в описі нацизму й сталінізму як історичних режимів. Її завданням було осмислити умови, за яких стає можливим руйнування політичного простору, людської множинності, права, приватності та здатності до відповідального судження. Концепція тоталітаризму Арендт постає на перетині історичного аналізу, політичної філософії та антропологічного осмислення модерної кризи. Вона створює підґрунтя для подальшого розгляду тоталітарного панування як нового типу політичної реальності.

2.2. Тоталітарне панування як новий тип політичної реальності

У концепції Г. Арендт тоталітарне панування постає не як посилена форма диктатури, а як новий тип політичної реальності. Його поява пов'язана з масовим

суспільством, розпадом традиційних соціальних зв'язків, ідеологізацією політики та терором як способом організації влади (Арендт, 2005). Проаналізувавши антисемітизм і імперіалізм, дослідниця звертається до ще одного джерела тоталітаризму – феномену масового суспільства. Арендт показує, що тоталітаризм ґрунтується на підпорядкуванні реального політичного життя ідеологічній схемі, яка претендує на пояснення всієї історії. Така «могутність заперечення», характерна для модерної епохи, призвела до створення штучної реальності, що, у свою чергу, спричинило атомізацію суспільства та занепад авторитетів, традицій і релігії. У результаті суспільство перестає бути спільнотою громадян і перетворюється на масу (Арендт, 2005).

Широке визнання дослідниця здобула після виходу у 1951 році праці «Джерела тоталітаризму», де вона обґрунтовує тезу про те, що нацизм і сталінізм є новітнім типом політичного устрою, який не можна ототожнювати з традиційними формами гноблення. На її думку, тоталітаризм прагне до повного контролю як усередині держави, так і за її межами, а його ключовими інструментами виступають ідеологія та терор (зокрема у вигляді системи концентраційних таборів). Такий режим спрямований не стільки проти конкретних опонентів, скільки на реалізацію ідеологічних «законів» історичного розвитку (Арендт, 2005).

Для Арендт тоталітарне панування відрізняється від традиційної диктатури тим, що воно не обмежується захопленням державного апарату чи придушенням опозиції. Його мета полягає у створенні нової політичної реальності, у якій держава, право, суспільство й індивід підпорядковуються логіці тоталітарного руху. Такий рух не прагне стабільного політичного порядку, а постійно підтримує стан мобілізації, нестабільності та залежності мас від ідеології й вождя (Арендт, 2005; Canovan, 1992).

У менших європейських країнах тоталітарні рухи також виникали, однак через обмежені людські ресурси вони не могли реалізувати повноцінне тотальне панування і часто трансформувалися у більш традиційні форми диктатури. У таких державах, як Румунія, Польща, Угорщина, Португалія чи Іспанія, правителі

змушені були дотримуватися певної стриманості, щоб не втратити контроль над і без того обмеженим населенням. Цим пояснюється і те, що на ранніх етапах нацизм поступався радянському режиму за рівнем послідовності та жорстокості – навіть демографічний потенціал Німеччини не дозволяв повністю реалізувати всі можливості тоталітарної системи (Арендт, 2005).

На думку дослідниці, «тоталітарні рухи можливі скрізь, де є маси, які з тієї чи іншої причини набули смаку до політичної організації. Маси об'єднує аж ніяк не усвідомлення спільних інтересів, вони не мають тієї чіткої класової виразності, що знаходить вияв у певних, обмежених і досяжних цілях. Термін «маси» можна використовувати лише там, де ми маємо справу з людьми, яких через їхню кількість, чи байдужість, або через поєднання обох чинників не можна об'єднати в жодну організацію, засновану на спільному інтересі, у політичній партії, органи місцевого самоврядування, організації за фахом або профспілки. Потенційно вони існують у кожній країні, де складають більшість тих численних нейтральних, політично байдужих людей, які ніколи не приєднуються до жодної партії і навряд чи взагалі беруть участь у голосуванні» (Арендт, 2005).

Попри певну схожість між організованими формами натовпу XIX століття та масовими рухами XX століття, дослідниця підкреслює їхню принципову відмінність. Вона зазначає: «відносини між класовим суспільством за панування буржуазії та масами, які виникли внаслідок його краху – це не те саме, що відносини між буржуазією та юрбою, яка була побічним продуктом капіталістичного виробництва. Маси й натовп мають лише одну спільну характеристику: вони в обох випадках перебувають поза всіма соціальними відгалуженнями і нормальним політичним представництвом. Але маси успадковують, як натовп, - принаймні у спотвореній формі, - моральних норм і життєвих настанов панівного класу, віддзеркалюють і так чи інакше викривляють норми й настанови щодо суспільних справ й подій усіх класів. Норми поведінки людини з мас зумовлені не тільки й навіть не стільки певним класом, до якого вона колись належала, скільки все проникними впливами й переконаннями, що

мовчазно й невиразно поділяються всіма класами суспільства рівною мірою» (Арендт, 2005).

Всупереч поширеним уявленням, формування мас не стало наслідком поступового вирівнювання соціальних умов, розширення доступу до освіти чи зниження культурних стандартів. Згодом виявилось, що масові рухи здатні приваблювати навіть людей із високим рівнем культури. Більше того, розвинений індивідуалізм і витонченість не лише не перешкоджають, а інколи навіть сприяють розчиненню особистості в масі, що активно використовували такі рухи. Оскільки цей факт суперечив очікуванням, його часто пояснювали нібито моральною деградацією або нігілізмом інтелігенції, приписуючи їй «самоненависність» чи «ворожість до життя». Проте, як наголошує Ганна Арендт, інтелектуали були радше найбільш помітним проявом значно ширшого процесу. Появі масових рухів передували глибока соціальна атомізація та крайній індивідуалізм, які швидко притягували неорганізованих людей — так званих «неприєднанців», що свідомо уникали соціальних зв'язків і обов'язків (Арендт, 2005).

Як зазначає дослідниця: «істина в тому, що маси вирости з уламків дуже атомізованого суспільства, конкретна структура якого й супутна самотійність індивіда стримувалися лише належністю до класу. Головна риса людини маси — не брутальність та відсталість, а її ізольованість та брак нормальних соціальних відносин. Прийшовши із класово розділеного суспільства національної держави, де тріщини цементувалися націоналістичним почуттям, ці маси, спершу безпорадні в умовах свого нового досвіду, на початку цілком природно тяжіли до особливо несамовитого націоналізму, якому ватажки мас поступилися з чисто демагогічних міркувань, усупереч власним інтуїції та цілям» (Арендт, 2005).

Особливості тоталітарних рухів стають ще очевиднішими при порівнянні різних історичних прикладів. Зокрема, на відміну від Німеччини, де нацизм виник у вже сформованому атомізованому суспільстві, більшовицький режим у Радянському Союзі вимагав штучного створення подібних умов. Як підкреслює Ганна Арендт: «Щоб перетворити революційну диктатуру Леніна на цілковито

тоталітарне правління, Сталіну спочатку треба було штучно створити таке атомізоване суспільство, яке для нацистів у Німеччині склалося історично» (Арендт, 2005).

На переконання Г. Арендт: «тотальна відданість можлива лише тоді, коли ідейна вірність позбавлена будь-якого конкретного змісту, з якого могли б природно постати зміни в умонастрої. Тоталітарні рухи, кожний у свій спосіб, зробили все можливе, аби позбутися партійних програм із чітко визначеним конкретним змістом, що їх вони успадкували від раніших, нетоталітарних стадій розвитку. Хоч би якою радикальною була їхня фразеологія, кожна конкретна політична мета, яка не просто проголошує претензії на світове панування, кожна політична програма, що ставить завдання точніші, аніж «ідеологічні питання історичного значення», стає перешкодою тоталітаризму» (Арендт, 2005).

Хибною уявою було припущення, що політично інертні верстви населення не мають істотного впливу на політичні процеси й залишаються лише фоновим елементом суспільного життя. Насправді ж тоталітарні рухи продемонстрували, що функціонування демократичної влади значною мірою ґрунтується не тільки на діяльності інституцій, а й на мовчазній згоді та терпимості цієї пасивної більшості. Тоталітарне панування руйнує саму можливість політики як простору свободи, дії та множинності. Право втрачає автономне значення, оскільки його місце займає ідеологічна необхідність; моральне судження знецінюється, бо індивід привчається мислити категоріями наказу, історичної місії або ворожого елемента. Тоталітаризм у концепції Арендт постає не лише як режим насильства, а як форма влади, що прагне змінити саму структуру людського існування. Коли тоталітарні сили, відкидаючи принципи парламентського правління, почали проникати до парламентів, вони виявилися несумісними з існуючою системою. Їм вдалося переконати значну частину суспільства в тому, що парламентська більшість є умовною та не відображає реального стану справ у країні. Це, своєю чергою, підірвало довіру до державних інституцій і послабило впевненість урядів, які більше покладалися на ідею волі більшості, ніж на власні конституційні засади.

Отже, новизна тоталітарного панування в концепції Г. Арендт полягає не лише у використанні масової підтримки, а в перетворенні атомізованих мас на матеріал для тотального політичного руху. Ідеологія надає цьому рухові уявну історичну необхідність, терор усуває можливість спротиву, а культ вождя забезпечує персоніфікацію всієї системи влади. Тоталітаризм постає не як різновид диктатури, а як нова політична реальність, у якій руйнуються межі між державою, суспільством і приватним життям людини.

2.3. Ідеологія і терор як механізми знищення політичного простору

Друге видання праці Ганни Арендт «Джерела тоталітаризму» уточнює попередні положення завдяки доданню нового розділу «Ідеологія та терор: нова форма правління». Розглядаючи так званий «базовий досвід», що створює передумови для існування тоталітаризму, а також механізми його функціонування, Арендт проводить чітке розмежування між тиранією та тоталітарним режимом. На її думку, основою тиранічного правління є політична ізоляція та безсилля людей: вони позбавлені можливості спільно діяти і впливати на політичні процеси. Приватна сфера — родинне життя, трудова діяльність і духовне існування — залишається відносно недоторканою, зберігаючи простір аполітичної свободи (Арендт, 2005).

Тоталітаризм, натомість, є значно радикальнішим явищем, оскільки він не лише руйнує політичну сферу, а й проникає у всі виміри людського існування. Арендт наголошує: «Ми знаємо, що тяжкий гніт тотального терору не залишає місця для такого роду приватного життя і, що примус тоталітарної логіки руйнує людську здатність до досвіду і думки, так само вірно, як і його здатність до дії» (Арендт, 2005). Отже, тоталітаризм не обмежується політичним примусом або придушенням опозиції. Його метою є руйнування самих умов людської автономії: здатності діяти, мислити, мати досвід і зберігати внутрішній простір свободи. Ключовою фігурою стає ізольований індивід, відірваний від стабільних соціальних зв'язків і політичної взаємодії. Ганна Арендт визначає тоталітаризм як новий тип правління, що «спирається на самотність, на досвід тотального

відчуження від світу, досвід, що належить до найглибших і безвихідних переживань людини» (Арендт, 2005). Самотність у такому розумінні не є звичайним усамітненням або тимчасовою відсутністю спілкування. Вона означає глибокий розрив зв'язку людини зі світом, іншими людьми та власною здатністю орієнтуватися в реальності.

Розвиваючи цю ідею, авторка підкреслює: «Самотність як умова для поширення терору, цієї сутності тоталітарного правління, і для переважного впливу ідеології чи вбивчої логічності, що підготовляла майбутніх катів та жертв терору, тісно пов'язана з втратою ґрунту під ногами та відчуттям своєї непотрібності, що стала вразливим місцем сучасних мас з початком промислової революції і набула особливої гостроти з настанням імперіалізму наприкінці минулого століття та катастрофою політичних інститутів, соціальних традицій у наш час. Втратити ґрунт і міцне коріння – значить не мати свого місця у світі, визнаного та гарантованого іншими; бути непотрібним означає зовсім не належати до світу» (Арендт, 2005). Самотність постає не лише як психологічний стан, а як соціально-політична передумова тоталітарного панування. Людина, яка втратила ґрунт, місце у світі та визнання з боку інших, стає особливо вразливою до ідеологічної мобілізації та терору.

Самотність означає втрату відчуття реальності, яке формується через взаємодію з іншими людьми та підтверджує як наше сприйняття світу, так і власну ідентичність. Вона відрізняється від усамітнення тим, що навіть за відсутності зовнішнього спілкування людина може підтримувати внутрішній діалог – із собою або уявними співрозмовниками. Натомість самотність передбачає глибоке відчуження, розрив соціальних зв'язків і почуття покинутості. Логічне мислення може набувати викривленого характеру: відірвана від реальності людина схильна підпорядковувати події абстрактним схемам і доводити їх до крайніх висновків (Арендт, 2005).

Для Арендт ідеологія набуває повної політичної сили саме в умовах тоталітарного режиму. Ідеологія є не просто набором політичних переконань, а логікою, яка претендує на пояснення всього історичного процесу. Вона тлумачить

минуле, пояснює сучасність і проголошує неминучість певного майбутнього. Результат такого застосування полягає не у фіксації вже існуючих процесів, а у стимулюванні тих змін, що перебувають у стані постійного розвитку. Ідеологічне мислення претендує на здатність розкрити приховані закономірності історичного процесу – від тлумачення минулого до пояснення сучасності та передбачення майбутнього.

Мислення, сформоване під впливом ідеології, має тенденцію ігнорувати реальний досвід, адже виходить із припущення про існування певної «паралельної» реальності, що перебуває поза межами чуттєвого сприйняття людини. Ідеологія постає як своєрідний «шостий орган чуття», який формується через відокремлення мислення від емпіричного досвіду. Його функція полягає в тому, щоб пояснювати будь-які події — навіть найпростіші — через призму прихованих, нібито справжніх мотивів, які не підлягають безпосередньому спостереженню. Цю модель мислення тоталітарні режими активно насаджують, апелюючи до уявних змов і прихованих загроз з боку потенційних ворогів.

Ідеологія сама по собі не має безпосередньої здатності трансформувати реальність; натомість вона прагне відокремити ідею від емпіричного досвіду, використовуючи різні інструменти впливу. Мислення, підпорядковане ідеологічним установкам, структурує факти, підганяючи їх під задану логічну схему, а також виходить із припущення, що всі події є наперед визначеними. Такий спосіб інтерпретації створює ілюзію більшої впорядкованості та передбачуваності дійсності, ніж це відповідає реальному стану речей. Подібний підхід чітко простежується у практиці прийняття рішень такими політичними лідерами, як Адольф Гітлер та Йосип Сталін. Усі, хто не поділяв панівної ідеології, автоматично оголошувалися ворогами держави. Така позиція виправдовувалася необхідністю усунення опозиції заради реалізації нібито об'єктивних законів Природи та Історії.

У тоталітарному режимі ідеологія набуває значення універсальної схеми пояснення світу, яка претендує на остаточне знання про минуле, теперішнє і майбутнє. Вона не просто інтерпретує реальність, а підміняє її власною логікою,

у межах якої будь-який факт отримує значення лише тоді, коли підтверджує наперед задану ідеологічну конструкцію. Тоталітарне мислення не потребує відкритої дискусії, перевірки аргументів або співвіднесення власних тверджень із реальністю. Воно функціонує як замкнена система, що не визнає випадковості, складності та непередбачуваності людського життя. Терор стає не зовнішнім доповненням до ідеології, а її практичним продовженням. Якщо ідеологія проголошує існування певного історичного або природного закону, то терор покликаний забезпечити його реалізацію незалежно від волі, прав і життя конкретних людей. Людина в такій системі перестає розглядатися як самостійний моральний і політичний суб'єкт. Вона перетворюється на матеріал, який може бути використаний або знищений відповідно до потреб ідеологічного руху. Тоталітарне насильство не обмежується покаранням за конкретні дії. Воно спрямоване проти самого факту існування тих груп або осіб, які оголошуються перешкодою для здійснення «закону» історії чи природи.

Терор у тоталітарній системі перестає бути лише репресивною реакцією на опір і перетворюється на спосіб організації суспільства, у якому людина втрачає статус політичного суб'єкта та стає об'єктом адміністративного й ідеологічного впливу (Арендт, 2005). Отже, у концепції Г. Арендт ідеологія і терор утворюють єдиний механізм тотального панування. Ідеологія забезпечує режимові внутрішню логіку, а терор перетворює цю логіку на соціальну практику. Саме в цьому полягає принципова відмінність тоталітаризму від інших форм політичного насильства: він не лише придушує опір, а прагне створити нову реальність, у якій насильство сприймається як необхідний і закономірний етап історичного процесу.

Специфіка тоталітарних ідеологій, за Арендт, полягає у зміщенні акценту: визначальним стає не стільки зміст ідей – класова боротьба чи расова перевага, – скільки суворе дотримання логіки їхнього розгортання (Арендт, 2005). Саме цей логічний процес є тим механізмом, який намагається реалізувати тоталітарний режим. Так, Сталін підкреслював, що вирішальну роль у впливі на суспільство

відіграє не його особиста риторика, а логіка ідей, сформульованих Володимиром Леніним.

Відповідно до підходу, який аналізує Арендт, сила ідеї полягає не лише в її змісті, а насамперед у внутрішній логіці її розвитку, яка здатна повністю підпорядковувати собі людину. Під впливом цієї логіки індивід поступово відмовляється від попередніх переконань, сприймаючи їх як помилкові. Одним із найяскравіших прикладів такого мислення є аргументація, яку використовував Сталін: необхідність послідовного прийняття всіх логічних кроків ідеї, подібно до того, як «ви не зможете вимовити А, при цьому не сказавши Б, В, і так доки не прийдете до кінця алфавіту» (Арендт, 2005; Киридон, 2019). Тут проявляється примусовий характер логіки, що діє через страх внутрішньої суперечності. Цей страх був настільки сильним, що під час масових репресій люди нерідко визнавали свою провину навіть у тому, чого насправді не вчиняли, підкоряючись логіці ідеологічного мислення.

Тоталітаризм впливає на людину не лише через зовнішні механізми влади, а й через внутрішній рівень – свідомість (Арендт, 2005). Це досягається завдяки інтенсивному поширенню ідеології, яка здатна мобілізувати маси, спрямовувати їхню поведінку та спонукати до виконання поставлених завдань. Ефективність такого режиму значною мірою ґрунтується на відданості його прихильників, які продовжують служити йому навіть тоді, коли його політика суперечить їхнім власним інтересам.

Показовим є те, що члени комуністичного руху, навіть зазнаючи переслідувань – ув'язнення чи виключення з партії – зберігали вірність ідеології, визнавали власну провину та були готові співпрацювати зі своїми переслідувачами. Більше того, вони могли самі вимагати найсуворіших покарань, включно зі смертною карою, вважаючи це способом відновлення своєї честі як партійців. Наприклад, під час судового процесу над Миколою Бухарінім члени ЦК звинувачували його не лише в політичних відхиленнях, а й у недостатній жорстокості та здатності співчувати «ворогам партії» (Арендт, 2005; Киридон, 2019).

Ще однією характерною рисою тоталітарних систем є крайня ідеалізація постаті лідера, якого фактично підносять до рівня сакрального авторитету. Така відданість є нестійкою: вона може швидко змінитися на байдужість або навіть зневагу. Так, Йосип Сталін будував власний образ на основі сакралізації ідей Володимира Леніна, привласнивши його політичну спадщину та створивши власний культ. Однак після його смерті наступники піддали Сталіна різкій критиці, не зачіпаючи при цьому авторитету Леніна. Подібна ситуація спостерігалася і з постаттю Адольфа Гітлера: за часів існування нацистського режиму його постать користувалася майже фанатичною підтримкою, проте після поразки нацистської Німеччини цей культ швидко зник, залишившись лише серед незначних груп неофашистів.

Післявоєнна Європа не створила принципово нових антигуманістичних мотивів: значна частина таких ідей мала витоки в попередніх історичних епохах. Антигуманістичні гасла спиралися на установки імперіалістичної еліти, згідно з якими світ розглядався як простір безперервної боротьби, а експансія перетворювалася на своєрідну психологічну необхідність. У тих умовах індивід змушений був підкорятися цим тенденціям (Neumann, 2009).

Буржуазні кола досить легко сприйняли тоталітарну ідеологію, виявляючи до неї певну симпатію, тоді як маси підтримали нові режими значною мірою під впливом пропаганди. Тоталітарна пропаганда функціонувала через поєднання залякування та психологічного тиску, проникаючи як у внутрішній світ людини, так і впливаючи на неї зовнішньо через примус. Показовим є приклад політики Йосипа Сталіна, який, прагнучи переписати історію Жовтневої революції, створив нову офіційну версію подій у «Короткому курсі історії ВКП(б)», паралельно знищуючи попередні джерела разом із їх авторами та навіть читачами. У свою чергу, нацистський режим систематично знищував або ув'язнював представників польської інтелігенції, обґрунтовуючи це шовіністичними твердженнями про нібито інтелектуальну неповноцінність поляків (Арендт, 2005; Кокін, 2019).

Сталінська пропаганда погрожувала незгодним викресленням із історії через застосування терору, тоді як нацистська апелювала до страху перед покаранням за порушення «вічних законів» природи. У такій логіці стверджувалося, що чим точніше люди дотримуються цих законів, тим більшого успіху можуть досягти. Подібний підхід простежується і в уявленнях Сталіна: неухильне слідування законам Природи та Історії нібито відкриває шлях до реалізації принципів матеріалістичної діалектики та історичного прогресу.

Одним із характерних прийомів тоталітарної пропаганди є використання так званих самореалізованих пророцтв. Їх ефективність базується на авторитеті «пророка», який оголошує майбутні події неминучими, посиляючись на дію об'єктивних законів. Так, Адольф Гітлер у виступі в Рейхстазі 1939 року заявляв, що у випадку нової світової війни, спричиненої діями єврейських фінансистів, її наслідком стане винищення єврейського населення Європи. Подібну риторику використовував і Сталін, який у 1930 році оголосив представників різних політичних течій «вмираючими класами», фактично прирікаючи їх на знищення. Після реалізації таких рішень пророцтво набувало характеру самопідтвердження: події відбувалися саме так, як і було передбачено. Отже, «закони історії» повинні були призвести до ліквідації експлуататорських класів, а згідно з нацистським баченням — до усунення «неповноцінних» груп населення (Арендт, 2005; Кокін, 2019).

Г. Арендт вважає, що будь-який тоталітарний режим, навіть у прихованих формах, здатний широко поширювати власні принципи. Хоча Сталін офіційно зосереджувався на зміцненні особистої влади та побудові соціалізму в межах однієї країни, він фактично не відмовлявся від ідеї «перманентної революції», яку обґрунтовував Лев Троцький. У нацистській ідеології аналогом цієї концепції виступала ідея «расової селекції», яка передбачала безперервний процес радикалізації норм відбору та постійне «очищення» суспільства шляхом знищення тих, кого вважали непридатними (Арендт, 2005).

В арендтівській концепції прагнення до всеохопного контролю над людством і ліквідації будь-яких антитоталітарних проявів у суспільстві постає як

невід’ємна характеристика тоталітарних режимів (Арендт, 2005). Якщо така мета не розглядається як стратегічна перспектива, подібна система неминуче стикається із застоєм або втратою раніше досягнутих результатів. Перебуваючи при владі, тоталітаризм намагається максимально задіяти адміністративні та управлінські ресурси держави з метою розширення свого впливу й досягнення глобального панування.

Для реалізації цих завдань режим використовує різноманітні інструменти контролю. Зокрема, важливу роль відіграє таємна поліція, яка здійснює нагляд за соціальною реальністю, а також система концентраційних таборів, що функціонують як своєрідні «лабораторії», де відбувається приниження людської гідності та руйнування особистості. У підсумку метою тоталітаризму стає не лише встановлення деспотичної влади, а створення таких умов, за яких сама людяність втрачає свою цінність. Г. Арендт доходить висновку, що в тоталітарній системі «усі люди стають рівно зайвими» (Арендт, 2005). Тоталітарний терор спрямований не лише проти конкретних ворогів режиму, а проти самої людської множинності, непередбачуваності та здатності людини починати щось нове. Окрім цього, тоталітарні режими активно вдаються до свідомого спотворення дійсності: вони знецінюють накопичений людський досвід, підмінюючи його ідеологічними схемами і намагаються переписати історію відповідно до власних інтересів. Наприклад, хибне твердження про те, що євреї є «брудними волоцюгами», набуває статусу «правди», якщо його поширює офіційний орган СС *Das Schwarze Korps*. Подібно до цього, у радянській історіографії роль Лева Троцького у створенні Червоної армії свідомо замовчувалася або викривлялася. Загалом радянська пропаганда характеризувалася тенденцією видавати бажане за реальне, а небажане – заперечувати як таке, що не існує (Арендт, 2005; Кокін, 2019).

Отже, у концепції Ганни Арендт ідеологія та терор є не допоміжними інструментами тоталітарної влади, а її структурними механізмами. Ідеологія підмінює реальність логікою наперед заданої ідеї, а терор усуває простір дії, мовлення, судження й солідарності. Саме через їхню взаємодію тоталітаризм

руйнує політичний простір і перетворює людину з учасника спільного світу на об'єкт ідеологічного та адміністративного контролю.

2.4. Табори та «банальність зла» як ключі до розуміння тоталітарного досвіду

Табори та феномен «банальності зла» посідають особливе місце в концепції тоталітаризму Ганни Арендт, оскільки саме через них найвиразніше розкривається не лише політичний, а й антропологічний вимір тотального панування. Якщо ідеологія і терор демонструють механізми функціонування тоталітарної влади, то концентраційні табори виявляють її граничну мету – руйнування людини як правової, моральної та індивідуальної істоти. Аналіз постаті Адольфа Ейхмана дозволяє Арендт показати, що тоталітарне зло здійснюється не тільки через безпосереднє насильство, а й через бюрократичне виконання наказів, відмову від мислення та уникнення особистої відповідальності.

У праці «Джерела тоталітаризму» Арендт розглядає концентраційні табори не як випадковий або допоміжний елемент тоталітарної системи, а як її граничний вияв. Дослідниця наголошує: «Тоталітаризм прагне не деспотичного правління над людьми, а системи, в якій люди стають зайвими» (Арендт, 2005). Саме через цю тезу можна зрозуміти місце таборів у концепції Арендт. Йдеться не лише про репресивні інституції, призначені для ізоляції чи покарання. Табір стає простором, у якому тоталітарна влада перевіряє можливість перетворення людини на повністю контрольований, позбавлений індивідуальності й правового статусу об'єкт. Табір не можна розглядати лише як наслідок жорстокості режиму; він є логічним завершенням тотального панування.

Арендт доходить висновку, що в тоталітарній системі «усі люди стають рівно зайвими» (Арендт, 2005). Тобто, бачимо радикальність тоталітарного зла: людина втрачає не тільки свободу чи політичні права, а й саме значення власного існування як унікальної особистості. Тоталітарна система прагне створити такий порядок, у якому будь-яка людина може бути замінена, виключена або знищена

без порушення внутрішньої логіки режиму. Отже, «зайвість» у Арендт є не соціальним ярликом, а характеристикою політичної реальності, де людська гідність перестає бути незаперечною цінністю.

Концентраційний табір постає як простір радикального зла. У ньому послідовно руйнуються правова особа, моральна особистість та індивідуальність людини. Людина позбавляється не лише політичних прав, а й соціальної належності, імені, захисту, можливості бути почутою та здатності впливати на власну долю. Табір є не просто репресивною установою, а символом тотального панування як спроби знищити людину в її людській якості. Якщо в тоталітарному суспільстві політична дія вже витісняється підпорядкуванням, то в таборі зникає навіть мінімальний простір самостійного існування (Арендт, 2005; Agamben, 1998). Є важливий зв'язок між таборами та поняттям «радикального зла». Радикальність такого зла полягає не лише в масштабі злочинів, а в самому намірі зруйнувати умови людяності як такої. Тоталітаризм прагне знищити не тільки окремих людей чи соціальні групи, а й ті зв'язки, які роблять людину людиною: здатність до спільної дії, взаємного визнання, відповідальності та морального судження. Табір у концепції Арендт є граничним виявом політичного зла, що виходить за межі звичайних уявлень про злочин і покарання.

Якщо концентраційні табори демонструють інституційний вимір тотального панування, то феномен «банальності зла» розкриває його антропологічний і моральний вимір. У праці «Ейхман в Єрусалимі» Арендт аналізує постать Адольфа Ейхмана не для того, щоб применшити його провину, а щоб показати новий тип злочинця, який діє в межах бюрократичної системи й уникає самостійного морального судження. Тому вона зазначає: «Проблема з Ейхманом полягала саме в тому, що таких, як він, було багато, і більшість з них не були ані збоченцями, ані садистами – вони були і є жахливо і страхотно нормальними» (Arendt, 2018). Це формулювання є центральним для розуміння «банальності зла». Арендт не стверджує, що зло є дрібним або незначним. Навпаки, вона показує, що найнебезпечнішим може бути зло, яке здійснюється

не винятковими фанатиками, а звичайними людьми, здатними сумлінно виконувати злочинні накази й не ставити питання про їхній моральний зміст.

Показовою є також характеристика Ейхмана, у якій Арендт руйнує уявлення про злочинця як демонічну постать: «Ейхман не був Макбетом, і ніщо не могло б бути далшим від його намірів, ніж прагнення, разом із Річардом III, “утвердитися в лиходійстві”. Він просто, сказати б, ніколи не усвідомлював, що він робить» (Arendt, 2018). Це не означає, що Ейхман не знав фактичних наслідків своєї діяльності. Йдеться про інше: він не осмислював власні дії як моральну проблему. Саме тут виникає головний парадокс «банальності зла»: людина може брати участь у масштабному злочині не через глибоку ненависть або демонічну волю до руйнування, а через кар’єризм, конформізм, службову дисципліну й небажання мислити.

Особливу увагу Арендт звертає на зв’язок між мовленням і мисленням. Аналізуючи поведінку Ейхмана на суді, вона підкреслює: «чим довше ви його слухали, тим ставало зрозумілішим, що його нездатність висловити свою думку безпосередньо пов’язана з його нездатністю мислити, а саме – нездатністю оцінювати ситуацію з іншої, відмінної від власної точки зору» (Arendt, 2018). У цьому аспекті мовленнєва шаблонність Ейхмана не є просто стилістичною особливістю. Вона виявляє глибшу проблему – неспроможність вийти за межі готових формул, наказів і бюрократичної мови. Коли людина мислить лише кліше, вона втрачає здатність побачити іншого як людину й оцінити власні дії з моральної перспективи. Арендт продовжує цю думку, зазначаючи, що спілкування з Ейхманом було неможливим «не тому, що він брехав і викручувався, а тому, що був оточений найнадійнішим захистом від слів і самої присутності іншої людини, а значить — від дійсності як такої» (Arendt, 2018). Отже, «банальність зла» пов’язана не з відсутністю інтелекту взагалі, а з відсутністю здатності до реального мислення й зустрічі з дійсністю. Ейхман не був людиною, яка не могла виконувати складні адміністративні завдання. Навпаки, він був ефективним виконавцем. Проблема полягала в тому, що його ефективність була відокремлена від морального судження.

Звідси випливає ще один важливий висновок Арендт: «така віддаленість від реальності та така бездумність можуть завдати більше шкоди, ніж усі злі інстинкти разом узяті, які, можливо, притаманні людині» (Arendt, 2018). У цьому положенні «бездумність» постає як політична й моральна небезпека. Людина, яка не мислить, не припиняє діяти; навпаки, вона може діяти дуже активно й результативно. Однак її дія стає небезпечною, бо вона позбавлена внутрішнього морального контролю. Для Арендт мислення є не лише інтелектуальною здатністю, а умовою відповідальності. Проблема відповідальності набуває особливої гостроти. Арендт не приймає виправдання, згідно з яким людина є лише «гвинтиком» системи. Виконання наказу не скасовує моральної відповідальності, оскільки навіть у межах бюрократичного апарату людина залишається суб'єктом дії. Феномен Ейхмана не є лише історичним прикладом нацистського злочинця. Він виявляє ширшу проблему модерної бюрократичної влади, у якій особиста відповідальність може розчинятися в інструкціях, процедурах і службовій дисципліні.

Складною й суперечливою у Арендт є також проблема співпраці окремих представників єврейських громад із нацистською адміністрацією. У неопублікованих матеріалах дослідниці збереглися начерки відповідей на запитання журналіста щодо того, чи існував момент, коли ці лідери могли закликати населення до спротиву. Арендт зазначала, що такого моменту фактично не було: вони не могли просто звернутися із закликом «перестаньте співпрацювати та боріться» (Arendt, 2018). Це положення не знімає проблеми відповідальності, але показує трагізм ситуації, у якій тоталітарна система втягувала людей у власні механізми. Вона створювала умови, де навіть формальна адміністративна дія могла ставати частиною злочинного процесу. Водночас Арендт зауважує, що поодинокі випадки опору часто означали лише прагнення уникнути принизливої смерті й формулювалися словами: «ми хочемо померти з честю» (Arendt, 2018). Опір постає не лише як політична дія, а як остання спроба зберегти людську гідність у ситуації майже повної безвиході. Така думка важлива для розуміння арендтівської проблематики відповідальності:

навіть тоді, коли простір політичної дії майже знищений, питання моральної позиції не зникає повністю.

Не менш важливою є проблема пасивної більшості. Реалізація злочинної політики була можлива не лише завдяки безпосереднім виконавцям, а й завдяки мовчазній згоді, пристосуванню або небажанню бачити реальність. За Арендт, загальне підкорення суспільства владі Гітлера призвело до руйнування моральних орієнтирів, зокрема таких фундаментальних норм, як заборона вбивства (Arendt, 2018). Це означає, що тоталітаризм змінює не тільки політичні інститути, а й моральний клімат суспільства. Те, що раніше вважалося неприпустимим, поступово нормалізується через страх, пропаганду, кар'єризм, мовчання або небажання брати відповідальність. Разом із тим Арендт не підтримує ідею колективної провини, оскільки вона може розмити відповідальність конкретних осіб. Вона наголошує: «на практиці там, де всі винні, не винен ніхто» (Arendt, 2018). Це положення має принципове значення для її розуміння відповідальності. Масовий характер злочинів не повинен призводити до безособового звинувачення всіх, бо тоді зникає можливість назвати конкретні дії, конкретних виконавців і конкретні форми співучасті. Відповідальність, у такому розумінні, не розчиняється в колективі, а повертається до здатності кожної людини судити про власні вчинки.

Отже, аналіз концентраційних таборів і феномену «банальності зла» дозволяє глибше зрозуміти тоталітарний досвід у концепції Ганни Арендт. Табір виявляє інституційну логіку тотального панування, спрямовану на руйнування правової, моральної та індивідуальної особистості. «Банальність зла» розкриває інший вимір тієї самої проблеми — можливість участі звичайної людини у злочинній системі через бездумне виконання наказів, мовну шаблонність, кар'єризм і відмову від морального судження. Тоталітаризм для Арендт є не лише політичним режимом, а досвідом руйнування людської здатності діяти, мислити й відповідати за власні вчинки.

РОЗДІЛ III

КРИТИКА ТА АКТУАЛІЗАЦІЯ КОНЦЕПЦІЇ ТОТАЛІТАРИЗМУ ГАННИ АРЕНДТ

3.1. Основні напрями критики арендтівського розуміння тоталітаризму

Концепція тоталітаризму Ганни Арендт стала однією з найвпливовіших спроб філософського осмислення політичних катастроф XX століття. Її значення полягає в тому, що тоталітаризм було розглянуто не лише як різновид диктатури або репресивного режиму, а як нову форму панування, що руйнує політичний простір, право, моральне судження і саму здатність людини до спонтанної дії. Саме масштабність арендтівської концепції зумовила її дискусійність. У науковій літературі критикували як окремі історичні положення Арендт, так і методологічні засади її підходу, зокрема зіставлення нацизму та сталінізму, недостатню увагу до соціально-економічних чинників, проблему універсальності поняття «тоталітаризм», а також інтерпретацію «банальності зла».

Для Арендт націонал-соціалізм і сталінізм були різними за ідеологічним змістом, але близькими за типом панування: обидва спиралися на масове суспільство, ідеологію, терор, знищення політичної свободи та прагнення повного контролю над людиною. Такий підхід має значну евристичну цінність, оскільки дозволяє побачити спільну логіку тотального панування. Проте критики вказують, що надмірне зближення нацизму і сталінізму може затемнювати їхні принципові відмінності: расово-біологічний характер нацизму, класово-революційну риторику сталінізму, різну соціальну базу, різні способи легітимації влади та різні історичні умови становлення. Важливо враховувати й ширший політологічний підхід до тоталітаризму. М. Чабанна зазначає, що диктатури нового типу «намагалися контролювати всі сфери суспільного життя і висували утопічні цілі» (Чабанна, 2007, с. 11–12). Це визначення частково підтверджує арендтівський підхід, адже воно також наголошує на всеохопності тоталітарної влади. Проте воно показує, що тоталітаризм можна аналізувати не лише через

філософсько-антропологічні категорії Арендт, а й через інституційні та політологічні ознаки: контроль над суспільством, монополію ідеології, партійну структуру, репресивний апарат і мобілізаційний характер режиму.

Праця Г. Арендт «Джерела тоталітаризму» не є звичайним історичним дослідженням у вузькому значенні. Вона поєднує історичний матеріал, політичну філософію, соціальну теорію, публіцистику, аналіз ідеології та морально-філософські узагальнення. Частина істориків закидала Арендт надмірну широту висновків, вибірковість джерельної бази та схильність до філософського узагальнення там, де потрібна детальніша історична реконструкція. З іншого боку, прихильники Арендт наголошують, що її метою не було написання суто архівної історії нацизму чи сталінізму. Вона прагнула зрозуміти появу нового типу політичного панування, який не міг бути пояснений лише засобами традиційної історіографії (Canovan, 1992; Baehr, 2010). Сама Арендт підкреслювала безпрецедентний характер тоталітарного досвіду. Вона писала, що «У тоталітаризмі безпрецедентний, у першу чергу, не його ідеологічний зміст, а сама подія тоталітарного панування. Це можна побачити, якщо визнати, що діяння його продуманої політики як вибух підривають наші традиційні категорії політичної думки (тоталітарне панування не схоже на всі відомі нам форми тиранії та деспотизму) і стандарти морального судження» (Arendt, 2018, р. 643; переклад автора). Арендтівський підхід, отже, не можна оцінювати лише за критеріями емпіричної повноти. Його сила полягає у спробі зафіксувати розрив із попередніми формами політичного досвіду. Її філософська радикальність робить концепцію вразливою до критики з боку істориків, які вимагають точнішого розрізнення між ідеологічними, соціальними, економічними та інституційними причинами тоталітаризму.

На відміну від Арендт, К. Фрідріх і З. Бжезінський намагалися описати тоталітаризм через систему формальних ознак. Узагальнюючи їхню модель, М. Чабанна серед ознак тоталітарних режимів називає «офіційну ідеологію, яка охоплює всі сфери суспільства» та «репресивний поліцейський контроль» (Чабанна, 2007, с. 12). Такий підхід має іншу логіку, ніж арендтівський. Якщо

Арендт зосереджується на руйнуванні політичного простору, самотності, терорі, ідеологічній логіці та знищенні людської спонтанності, то інституційна модель прагне визначити набір критеріїв, за якими можна класифікувати режим як тоталітарний. Ця відмінність породжує важливу методологічну проблему. Інституційні підходи дають змогу чіткіше порівнювати різні політичні режими, але іноді спрощують глибинний антропологічний зміст тоталітаризму. Натомість концепція Арендт краще розкриває внутрішню логіку тотального панування, однак менш придатна для формальної типології режимів. В сучасних дослідженнях її концепцію доцільно не протиставляти інституційним моделям, а доповнювати ними. Зокрема, підхід Х. Лінца дає змогу точніше розмежовувати тоталітарні, авторитарні, посттоталітарні та інші недемократичні режими, тоді як Арендт дозволяє зрозуміти радикальність тоталітарного досвіду як руйнування політичної й моральної реальності (Linz, 2000).

Арендт недостатньо уваги приділяє економічним і соціально-класовим чинникам. У центрі її аналізу перебувають масове суспільство, атомізація індивіда, ідеологія, терор, імперіалізм, антисемітизм, самотність і руйнування публічного простору. Натомість питання економічної нерівності, безробіття, післявоєнної дестабілізації, матеріальних інтересів соціальних груп, індустріалізації та кризи капіталізму не є головним предметом її дослідження. З позиції соціально-економічного аналізу це виглядає як обмеження її концепції, оскільки тоталітарні режими неможливо повністю пояснити без урахування матеріальних умов, що сприяли радикалізації мас і послабленню демократичних інститутів. Арендтівську концепцію не слід розглядати як таку, що повністю ігнорує соціальні процеси. Її аналіз масового суспільства безпосередньо пов'язаний із руйнуванням традиційних соціальних зв'язків, кризою класової структури та появою атомізованих індивідів. Однак Арендт інтерпретує ці процеси передусім у політико-філософському, а не економічному ключі. Її цікавить не лише те, чому люди опинилися в соціальній кризі, а те, як ця криза зробила можливим руйнування здатності до політичної дії та морального судження. Отже, економічна критика Арендт є виправданою, але вона не скасовує

значення її концепції, а радше вказує на потребу її доповнення соціально-економічним аналізом.

Якщо термін «тоталітаризм» застосовувати надто широко, він може втратити аналітичну точність і перетворитися на загальну негативну характеристику будь-якої репресивної влади. Не кожна диктатура є тоталітарною, не кожен авторитарний режим прагне повного перетворення людини, не кожне обмеження свободи означає повернення тоталітаризму. Сучасна політична наука часто прагне точніше розмежовувати авторитаризм, диктатуру, посттоталітаризм, персоналістські режими, ідеократії та тоталітарні системи. Арендтівська концепція потребує обережного застосування, особливо при аналізі сучасних політичних процесів. Разом із тим сама Арендт застерігала від механічного перенесення старих категорій на нові явища. Її думка про безпрецедентність тоталітарного панування означає не те, що будь-яка сучасна репресивна влада автоматично є тоталітарною, а те, що політична думка повинна бути уважною до нових форм знищення свободи. Тому критика універсальності поняття «тоталітаризм» має подвійне значення: з одного боку, вона захищає наукову точність, а з іншого – не дозволяє перетворити концепцію Арендт на застиглу схему, придатну лише для опису XX століття.

Після процесу над Адольфом Ейхманом Арендт сформулювала концепцію «банальності зла». Частина опонентів вбачала в цьому понятті ризик применшення особистої вини виконавців тоталітарних злочинів. Якщо зло пояснюється бездумністю, кар'єризмом і бюрократичним виконанням наказів, може виникнути хибне враження, ніби злочинець є лише пасивним «гвинтиком» системи. Проте така інтерпретація не відповідає позиції самої Арендт. Вона не виправдовує Ейхмана, а, навпаки, показує, що відмова мислити і судити є формою моральної провини. У цьому питанні важливо звернутися до сучасних інтерпретацій арендтівської етики відповідальності. А. Пикало зазначає, що «“банальність зла” криється в непомітній для “добропорядного суспільства” підміні моральних засад» (Пикало, 2019, с. 42). Це дозволяє точніше оцінити арендтівську концепцію. Йдеться не про те, що зло стає менш серйозним або

менш злочинним, а про те, що воно може набувати буденного вигляду, входити в мову наказів, службових процедур, кар'єрних рішень і формально правильного виконання функцій. Саме ця буденність робить його особливо небезпечним, бо людина може перестати бачити моральну проблему там, де формально діє «за правилами».

Проблема відповідальності в концепції Арендт також не зводиться до індивідуальної провини окремого виконавця. Вона стосується ширшого питання: як суспільство поступово нормалізує зло. Пикало, аналізуючи цю проблему, зазначає, що, «сприймаючи злочинні розпорядження як “менше зло”, кожна людина робить зло прийнятним» (Пикало, 2019, с. 42). Це положення важливе для критичного прочитання «банальності зла», оскільки показує, що небезпека полягає не лише в наказі згори, а й у численних актах мовчазної згоди, пристосування, самоусунення та готовності виправдовувати злочин як необхідність. Отже, арендтівська концепція не знімає відповідальності, а розширює її поле: відповідальним є не тільки той, хто віддає наказ, а й той, хто відмовляється мислити про його зміст. Критики слушно вказують, що поняття «банальності зла» потребує обережного використання. Воно не повинно перетворюватися на пояснення будь-якого злочину через «бездумність». У випадку тоталітарних режимів існували не лише пасивні виконавці, а й ідейні фанатики, кар'єристи, садисти, свідомі організатори насильства та люди, які активно користувалися злочинною системою для власної вигоди. Тому «банальність зла» не може бути єдиною моделлю пояснення тоталітарних злочинів. Вона показує, що масове зло може здійснюватися не лише винятковими злочинцями, а й звичайними людьми, якщо вони відмовляються від мислення і морального судження.

Арендт не підтримувала ідею безособової колективної провини, оскільки така ідея розмиває відповідальність конкретних осіб. У сучасній інтерпретації цієї проблеми Пикало підкреслює, що «людина несе особисту відповідальність за свої дії» (Пикало, 2019, с. 43). Отже, масовий характер тоталітарних злочинів не повинен призводити до розчинення провини в абстрактному «суспільстві»,

«народі» або «системі». Навпаки, аналіз тоталітаризму вимагає точнішого розмежування рівнів відповідальності: відповідальності лідерів, ідеологів, виконавців, співучасників, пасивних спостерігачів і тих, хто намагався чинити опір.

Аналіз Г. Арендт був сформований на матеріалі нацизму і сталінізму, тому пряме перенесення цієї моделі на сучасні режими може бути методологічно ризикованим. Сучасна влада часто діє не через відкритий масовий терор, а через контроль інформації, маніпуляцію публічним простором, створення конформізму, цифрове спостереження, пропаганду та поступове послаблення демократичних інститутів. Однак саме арендтівський наголос на руйнуванні політичного простору, фактів, судження і відповідальності робить її концепцію актуальною для аналізу нових форм політичної несвободи. Важливою є думка Арендт про співвідношення фактів і думок. Вона зазначає: «Факти і думки не суперечать одне одному... Факти дають поживу для думок, а думки, що надихаються різними інтересами та пристрастями, можуть різнитися, але все ж таки будуть залишатися цілком правомірними тією мірою, якою вони поважають істину факту. Свобода думки – шахрайство, якщо інформація про факти не представляється, а самі факти залишаються предметом суперечки» (Arendt, 2014, р. 351; переклад автора). Це положення важливе не тільки для розуміння тоталітарної пропаганди, а й для критики сучасних форм політичної маніпуляції. Якщо факти перестають бути спільною основою публічного обговорення, політичний простір руйнується навіть без формального скасування демократичних інститутів.

Отже, основні напрями критики арендтівського розуміння тоталітаризму не зводяться до заперечення її концепції. Навпаки, вони показують її складність і відкритість до подальшого осмислення. Зіставлення нацизму і сталінізму потребує уважнішого врахування історичних відмінностей; філософський характер її методу – доповнення емпіричним аналізом; недостатня увага до економічних чинників – соціально-економічного уточнення; поняття тоталітаризму – обережного застосування; концепція «банальності зла» –

розмежування між бездумністю, провиною і відповідальністю. Завдяки цим дискусіям концепція Арендт зберігає значення для сучасної політичної філософії: вона дозволяє аналізувати не лише історичні режими XX століття, а й ті форми політичного руйнування, які загрожують свободі, фактичності, публічному простору та моральному судженню в нових історичних умовах.

3.2. Межі застосування концепції у аналізі сучасних політичних процесів

У сучасному світі механізми звуження простору свободи набувають нових форм і не завжди повторюють класичний досвід тоталітаризму XX століття. Як слушно зазначав А. Бадью, «на фоні сучасних засобів управління населенням Сталін – зі своїми нескінченними рукописними картотеками, масовими розстрілами, агентами зовнішнього стеження у натягнутих на вуха капелюхах, незліченними таборами та звірчими тортурами – виглядає старосвітським дилетантом» (Badiou, 2008, р. 192; переклад автора). Це визначення дозволяє актуалізувати арендтівську проблематику в сучасному контексті, однак не дає підстав механічно ототожнювати сучасні авторитарні, популістські чи медійно-маніпулятивні практики з тоталітаризмом у його класичному вигляді. Концепція Арендт є продуктивною передусім як аналітичний інструмент, що дає змогу виявляти небезпечні тенденції: масовізацію, ізоляцію, руйнування фактичності, послаблення публічного простору та зростання керованості суспільства.

Попри історичний досвід, майже необмежені можливості висловлювання, які часто ототожнюються зі свободою слова, нерідко трансформують медіа, зокрема соціальні платформи, на інструменти розмежування та ізоляції. Поділ аудиторій стає засобом досягнення як комерційного, так і політичного успіху. Приклад подібної стратегії, заснованої на формуванні великої та впливової аудиторії через суспільне розділення, аналізується у праці Дж. Майєра (Mayer, 2019, pp. 43–49). Концепція Арендт важлива не тому, що сучасні медіа прямо відтворюють тоталітарну пропаганду, а тому, що вони можуть сприяти формуванню ізольованих груп, які втрачають спільний простір реальності.

Особливої уваги потребує проблема руйнування межі між фактом і судженням. Для Ганни Арендт збереження спільного світу можливе лише там, де існує повага до фактичної істини як до основи публічної дискусії. Вона наголошує: «Факти і думки не суперечать одне одному... Факти дають поживу для думок, а думки, що надихаються різними інтересами та пристрастями, можуть різнитися, але все ж таки будуть залишатися цілком правомірними тією мірою, якою вони поважають істину факту. Свобода думки – шахрайство, якщо інформація про факти не представляється, а самі факти залишаються предметом суперечки» (Arendt, 2014, р. 351; переклад автора). У межах такого підходу факти не знищують політичний плюралізм, а навпаки, створюють умови для нього. Політичні позиції можуть бути різними, інтереси можуть конфліктувати, однак сама можливість публічної дискусії зникає тоді, коли суспільство втрачає спільне розуміння фактичної реальності.

Сучасні цифрові технології значно посилили цю проблему. Алгоритми поширення інформації часто орієнтовані не на достовірність, а на емоційну реакцію, конфліктність та утримання уваги аудиторії. Унаслідок цього найбільшу видимість отримують не найбільш аргументовані позиції, а ті повідомлення, які швидше викликають страх, обурення або відчуття загрози. Такий механізм сприяє формуванню замкнених інформаційних середовищ, у яких люди дедалі рідше стикаються з альтернативними поглядами й поступово втрачають навичку публічного судження. У межах арендтівського підходу це не означає автоматичного повернення тоталітаризму в класичному вигляді, але свідчить про появу умов, за яких свобода стає вразливою.

Коли людина орієнтується лише на інформацію власної групи, політичний опонент починає сприйматися не як учасник спільного простору, а як ворог або носій небезпечної неправди. За таких обставин послаблюється довіра, руйнуються горизонтальні зв'язки, а політична сфера дедалі більше зводиться до мобілізації проти когось, а не до спільного вирішення проблем. Значення концепції Арендт для сучасного аналізу полягає в можливості виявляти ранні ознаки деградації політичного простору: байдужість до істини, втрату здатності

слухати іншу позицію, поширення ізоляції та перетворення громадян на масову аудиторію, якою легко керувати через емоції. Прикладом такої медійної логіки можуть бути політизовані телевізійні та цифрові платформи, які за допомогою емоцій страху, гніву чи загрози формують аудиторії з уніфікованим баченням реальності. Небезпека полягає в тому, що така однорідна картина світу поширюється без простору для альтернативної думки, а отже – без можливості дії, нового початку та формування нових суспільних зв'язків. Унаслідок цього виникає лише імітація публічного простору, тоді як люди залишаються атомізованими, непередставленими та фактично невірними. Важливою є арендтівська характеристика мас. Вона зазначає: «Тоталітарні рухи можливі всюди, де є маси, що з тієї чи іншої причини відчули смак до політичної організації. Маси об'єднує зовсім не усвідомлення власних спільних інтересів, у них немає чіткої класової структурованості, яка знаходить свій вираз у певних, обмежених і досяжних цілях» (Arendt, 1996, р. 414; переклад автора). Це положення важливе для аналізу сучасності не як пряме перенесення тоталітарної моделі, а як попередження: політично неструктуровані, ізольовані та непередставлені групи можуть стати об'єктом маніпулятивної мобілізації. Масовізація виникає не лише там, де люди фізично зібрані в натовп, а й там, де вони втрачають сталі соціальні зв'язки, політичне представництво та здатність діяти як громадяни.

Проблема непередставленості інтересів у політичній комунікації України вже розглядалася на прикладі європейської інтеграції. Зокрема, було зроблено висновок, що саме відсутність репрезентації інтересів у публічному просторі створює передумови для «масовізації» політики та закриття реальності (Ruban, 2013). Майдан став спробою відкрити політичну реальність і повернути суспільству здатність діяти. Заміна насильства владою та відновлення публічного простору потребували значної політичної й економічної ціни, а становлення влади як здатності організовувати колективну дію на основі довіри залишається незавершеним процесом.

Відсутність у політичній комунікації України чітко артикульованих інтересів різних соціальних груп також становить суттєвий ризик. Натомість часто домінує абстрактна формула «інтересів усіх», яка не відповідає реальному суспільному різноманіттю. В Україні такі «спільні інтереси» нерідко зводяться до вузького переліку проблем і реформ, які громадяни визначають як першочергові у соціологічних опитуваннях (Ilko Kucheriv Democratic Initiatives Foundation, 2020). До цього переліку зазвичай входять корупція, стан охорони здоров'я, низький рівень пенсій і соціальних виплат, неналежне функціонування судової системи та правоохоронних органів. Безперечно, кожна з цих проблем є реальною, однак у такому узагальненому вигляді вони приховують велику кількість конкретних норм, практик і суперечливих інтересів, що діють у різних сферах суспільного життя. Щодо кожної проблеми існують групи, зацікавлені як у змінах, так і у збереженні статус-кво. Проте ці інтереси недостатньо представлені в медійному просторі та широкій суспільній комунікації, яка формує «тканину відношень» у суспільстві.

За відсутності представлення інтересів неможливою стає і справжня політична організація. Цим значною мірою пояснюється слабкість українських політичних партій, профспілок і професійних об'єднань. Така слабкість разом із нечутливістю до реальності формує у мас прагнення до політики як боротьби між абстрактним «народом» та нечітко окресленою групою ворогів. Унаслідок цього вирішення проблем шукається не через узгодження та представлення інтересів, а через пошук сильної особистості з «політичною волею», здатної подолати опір опонентів. З огляду на це доцільним видається впровадження в систему публічного управління механізмів чіткого артикулювання інтересів під час розроблення та реалізації політик. Замість моделі суто раціонального рішення, що нібито забезпечує універсальне «благо для всіх», більш продуктивною може стати модель балансу інтересів, заснована на взаємодії різних акторів у межах визначених формальних і неформальних правил. Такий підхід відповідає арендтівському розумінню політики як простору дії, множинності та взаємного визнання, а не як механізму адміністративного нав'язування єдиної волі.

Отже, межі застосування концепції Арендт у сучасному аналізі полягають у тому, що її не слід використовувати як готову схему для прямого ототожнення сучасних політичних процесів із тоталітаризмом XX століття. Можна виявляти умови, за яких руйнується публічний простір, факти підмінюються ідеологічними конструкціями, а громадяни перетворюються на ізольовані маси. Арендтівська концепція залишається продуктивною, але потребує обережного й контекстуального застосування.

3.3. Значення ідей Ганни Арендт для сучасної політичної філософії

Ризик тоталітаризму як крайньої форми позбавлення свободи не зник разом із XX століттям, а продовжує існувати й у сучасному світі. У логіці Ганни Арендт тоталітарні тенденції виникають там, де люди втрачають здатність діяти у публічному просторі, розрізняти факти й маніпуляції, брати відповідальність за власні судження та підтримувати спільний світ разом з іншими. У сучасній політичній філософії ця ідея допомагає мислити демократію не лише як систему процедур, а як живий простір взаємодії різних людей.

У сучасній політичній філософії існує чимало підходів до визначення сутності політичного – від Карла Шмітта до Клода Лефора. Однак інтерпретація Арендт має власну специфіку. Вона не зводить політику до боротьби за владу, управління державою або інструментального розподілу ресурсів. Для неї політика є простором, у якому люди з'являються одне перед одним як вільні й різні істоти, здатні говорити, діяти й започатковувати нове. Її політична філософія є відповіддю на досвід тоталітаризму, що зруйнував не лише державні інститути, а й саму можливість вільної політичної дії.

Фундаментальною передумовою політичного Арендт вважала множинність людського співбуття, що проявляється одночасно в рівності та відмінності між людьми. Вона зазначає: «політика починається зі спільного буття відмінностей. Люди організуються політично, згідно з певними суттєвими спільнотами, з абсолютного хаосу суперечностей» (Arendt, 1993, р. 9). Отже, політика для Арендт не виникає з однорідності або повної згоди. Навпаки, її

умовою є існування різних позицій, інтересів, голосів і перспектив. Будь-яка спроба усунути множинність, підпорядкувати всіх єдиній волі або нав'язати суспільству одну “правильну” картину світу є загрозою для політики як такої. Значення цієї ідеї для сучасної політичної філософії полягає в тому, що вона дає змогу мислити демократію не лише як систему процедур, а як живий простір взаємодії різних людей. Демократичне суспільство не може бути зведене до виборів, законів чи інституцій, якщо громадяни втрачають здатність публічно діяти, сперечатися, переконувати й визнавати право іншого на участь у спільному світі. Арендтівська концепція множинності є важливою протиположністю як тоталітарному уніфікуванню, так і сучасним формам політичної поляризації, коли опонент сприймається не як учасник спільного простору, а як ворог.

Важливим для Арендт є також поняття спільного світу. Вона наголошувала, що реальність політичної спільноти можлива лише там, де люди бачать спільні справи з різних позицій і визнають, що йдеться про один і той самий світ. Арендт пише: «Спільний світ зникає, якщо його бачать лише в одному аспекті, він взагалі існує лише в багатоманітності своїх перспектив» (Arendt, 2017, р. 75). Це положення є надзвичайно актуальним для сучасних суспільств, у яких публічний простір дедалі частіше фрагментується під впливом медіа, алгоритмів, політичної пропаганди та інформаційних бульбашок. Коли громадяни перестають мати спільну фактичну основу для обговорення, політика перетворюється не на пошук спільного рішення, а на боротьбу замкнених групових реальностей. Ідеї Арендт дозволяють краще зрозуміти сучасні кризи демократичного діалогу. Якщо спільний світ існує тільки у множинності перспектив, то небезпечною є не сама наявність конфлікту думок, а зникнення спільної реальності, щодо якої ці думки можуть висловлюватися. Тому захист політичного простору передбачає не усунення розбіжностей, а підтримання таких умов, за яких різні позиції можуть бути артикульовані, почуті й співвіднесені з фактами.

Єдність політичної спільноти, за Арендт, виникає тоді, коли людина здатна з'явитися в публічному просторі та заявити про себе як про дієвого учасника

спільного життя. Вона підкреслює: «З людського і політичного погляду, дійсність і явність особи є одним і тим самим, і життя, що тягнеться поза простором, де воно тільки і може вийти в явність, не вистачає не відчуття життя, а чуття до дійсності» (Arendt, 2017, р. 250). Це означає, що людина набуває політичної реальності не лише через приватне існування, а через можливість бути видимою й почутою серед інших. Публічний простір є не додатковою сферою до “справжнього” життя, а умовою, за якої людська дія отримує значення. Для Арендт руйнування публічного простору є не лише політичною, а й антропологічною проблемою. Коли людина витісняється у приватність, ізолюється від інших або позбавляється можливості діяти публічно, вона втрачає не тільки політичні права, а й частину зв’язку з реальністю. У сучасному контексті це має особливе значення для аналізу апатії, деполітизації, недовіри до інституцій і зведення громадянської участі до пасивного споживання інформації.

Центральним елементом політичної філософії Арендт є також розуміння влади. Влада для неї не тотожна насильству й не зводиться до примусу. Вона виникає там, де люди діють разом і підтримують спільне починання. Арендт зазначає: «Політичний організм зчеплений тим потенціалом влади, який він має, і політичні спільноти гинуть від ослаблення влади і в кінцевому підсумку від її безсилля. Сам цей процес неконтрольований, тому що владний потенціал, на відміну від засобів насильства, які можна накопичувати, щоб потім за необхідності ввести свіжим в дію, в принципі існує лише тією мірою, якою реалізується. Там, де влада не реалізується, а розглядається як щось таке, на що можна опертися за необхідності, там вона гине» (Arendt, 2017, р. 251). У цьому положенні влада постає як жива здатність спільної дії, а не як запас примусових ресурсів. Її неможливо просто “накопичити” або зберігати без участі громадян. Це розуміння влади має важливе значення для сучасної політичної філософії, оскільки дозволяє відрізнити справжню політичну силу від насильницького контролю. Режим може мати розвинений апарат примусу, силові структури й адміністративні ресурси, але це не означає наявності влади в арендтівському сенсі. Там, де зникає згода, довіра й готовність людей діяти разом, влада слабшає,

навіть якщо насильство посилюється. Політична стабільність не може ґрунтуватися лише на контролі; вона потребує участі, взаємного визнання і підтримання публічного простору.

Арендт розглядала політику як одну з найвищих форм людської взаємодії. Вона розмежовувала соціальне й політичне: соціальна сфера пов'язана з працею, виробництвом і необхідністю, тоді як політична сфера ґрунтується на свободі, непередбачуваності та дії. Вона протиставляла політику насильству: політика реалізується через слово, переконання й публічну дію, тоді як насильство перебуває поза межами справжнього політичного простору (Arendt, 1993; Arendt, 1994). Значення цієї думки полягає в тому, що політичне не можна зводити до ефективного адміністрування або силового нав'язування порядку. Політика існує лише там, де люди здатні діяти разом у свободі. У цьому аспекті Арендт дає сучасній політичній філософії важливий критерій оцінки демократичних суспільств. Демократія не може бути стабільною, якщо вона зводиться до процедур, але не створює простору для явлення громадян. Там, де публічна дія замінюється бюрократичним управлінням, а політичне мовлення — технологіями маніпуляції, виникає небезпека поступового звуження свободи. Це не завжди означає пряме повернення тоталітаризму, але створює умови, за яких громадяни можуть втратити здатність до спільного судження й дії.

Особливе значення має також арендтівська критика історичного прогресу як автоматичного процесу. Вона скептично ставилася до уявлення, ніби історія сама гарантує рух до кращого майбутнього. Арендт зауважувала: «Прогрес дає відповідь на тривожне питання: а що нам робити тепер? Відповідь на найпростішому рівні оголошує: давайте те, що у нас є тепер, розвинемо у щось краще, більше тощо» (Arendt, 2014, р. 36). Така критика є важливою, оскільки дозволяє побачити небезпеку політичної пасивності. Якщо суспільство вірить, що історичний розвиток сам по собі забезпечить свободу, справедливість або демократію, воно може втратити здатність до відповідальної дії. На противагу ідеї автоматичного прогресу Арендт наголошує на непередбачуваності політичної дії. Свобода реалізується не через історичну гарантованість успіху, а

через здатність людей починати нове, ризикувати, діяти разом і брати відповідальність за наслідки. Тоталітаризм є радикальним запереченням свободи, бо він замінює дію виконанням ідеологічної логіки, а публічний простір – демонстраціями покори.

Значення Арендт для сучасної політичної філософії полягає також у тому, що вона пропонує альтернативу моделі людини як суто економічної істоти. На межі 1960–1970-х років однією з ключових проблем для неї стає посилення тенденції до дегуманізації особистості під впливом домінування моделі *homo economicus*. Справжнє призначення людини вона вбачала не в нескінченному накопиченні матеріальних благ, а у здатності бути суб'єктом політичної творчості. Політика в цьому сенсі повинна бути простором, у якому людина віднаходить себе через співбуття з іншими, а не лише через приватний успіх або економічну ефективність (Arendt, 1958; Arendt, 1994). Цей аспект особливо важливий для сучасних суспільств, у яких політика дедалі частіше підпорядковується логіці менеджменту, рейтингу, ефективності та економічної доцільності. Арендт нагадує, що політика має інший сенс: вона пов'язана з дією, свободою, відповідальністю й публічним визнанням. Якщо політика повністю поглинається соціально-економічною необхідністю, тоді простір свободи звужується, а громадянин поступово перетворюється на споживача послуг або об'єкт управління.

Не менш важливим є вплив Арендт на подальші інтерпретації політичного. Маргарет Канован розглядає її концепцію як форму політичного екзистенціалізму, спираючись на тезу про те, що люди одночасно подібні й відмінні, а справжньою основою їхньої взаємодії є поєднання спорідненості та несхожості (Canovan, 1992, p. 201). Збереження цієї множинності виступає важливим бар'єром проти тоталітаризму, адже тотальне панування завжди прагне перетворити різних людей на однорідну масу. Дана Вілла, своєю чергою, зараховує Арендт до неоаристотелівської традиції, акцентуючи на відновленні нею аристотелівського поняття практики як активної політичної дії (Villa, 1996).

Отже, спектр наукових інтерпретацій спадщини Арендт є широким і продовжує розвиватися.

Ідеї Арендт мають значення і для осмислення сучасного публічного управління. Її концепція публічної сфери водночас поєднує і розмежовує політику та адміністрування. Адміністративні інститути необхідні для організації суспільного життя, проте вони не можуть замінити політику як простір дії, участі й відповідальності. Якщо управління відривається від публічного обговорення, воно ризикує перетворитися на технічне розв'язання проблем без участі громадян. Арендтівська перспектива показує, що ефективність держави має поєднуватися з відкритістю політичного простору.

Попри критику, значення арендтівської концепції не зводиться до історичного пояснення нацизму чи сталінізму. Її ідеї залишаються важливими як мова опису політичної деградації: втрати публічності, руйнування фактичної істини, ізоляції індивіда, підміни дії адмініструванням і послаблення здатності до судження. Г. Арендт залишається актуальною не як авторка готової схеми для позначення будь-якої кризи як «тоталітарної», а як мислителька, що дає інструменти для аналізу умов, за яких свобода стає вразливою.

Особливо важливо, що Арендт пов'язує загрозу тоталітаризму не лише з діяльністю репресивного апарату, а й зі станом самого суспільства. Там, де люди поступово втрачають інтерес до спільних справ, уникають відповідальності та сприймають політику як зовнішню силу, що існує окремо від них, послаблюється сам простір свободи. У такій ситуації громадяни перестають бути активними учасниками політичного життя й дедалі більше перетворюються на пасивних спостерігачів або виконавців готових рішень. Саме ця пасивність створює умови, за яких влада може підміняти публічну дію адміністративним контролем, а політичне мислення – ідеологічними схемами.

Ця думка набуває особливої ваги, оскільки загроза несвободи часто проявляється не в очевидних формах, а через поступове звикання до обмеження прав, зниження довіри до публічного діалогу, поширення мови ворожнечі та байдужість до порушення гідності інших людей. Арендтівська філософія дає

змогу побачити, що тоталітарні тенденції починаються не лише з відкритого насильства, а й із руйнування здатності суспільства мислити спільно, розрізняти правду і маніпуляцію, зберігати множинність позицій та визнавати право іншого на участь у спільному світі. Тому практичне значення ідей Арендт полягає у наголошенні на необхідності постійного підтримання публічного простору. Демократія не може зводитися лише до формальних процедур або існування державних інститутів. Вона потребує громадян, здатних діяти, говорити, ставити запитання, брати відповідальність і не перекладати моральний вибір на накази, більшість або систему. Спадщина Арендт є не тільки теоретичним інструментом аналізу тоталітаризму, а й застереженням щодо тих станів суспільства, у яких свобода втрачається поступово, майже непомітно – через мовчання, конформізм і відмову від судження.

Отже, значення ідей Ганни Арендт для сучасної політичної філософії полягає в тому, що вони дозволяють розглядати політику не лише як сферу влади, інституцій чи управління, а як простір свободи, дії, відповідальності та множинності людських позицій. Її концепція допомагає осмислити тоталітаризм не тільки як історичне явище XX століття, а як постійну загрозу руйнування публічного простору, втрати здатності до судження й підміни політичної дії покорою. Арендтівська філософія зберігає актуальність для аналізу сучасних політичних криз, демократичної відповідальності та умов збереження свободи.

ВИСНОВКИ

У кваліфікаційній роботі здійснено філософсько-політичний аналіз феномену тоталітаризму в інтерпретації Г. Арендт та розглянуто основні напрями критичного осмислення її концепції в сучасній гуманітарній думці. Проведене дослідження дало змогу встановити, що арендтівська концепція тоталітаризму є не лише історико-політичним поясненням трагічного досвіду XX століття, а й цілісною філософською моделлю осмислення влади, насильства, ідеології, відповідальності та руйнування людської свободи.

Перший розділ показав, що поняття тоталітаризму сформувалося як відповідь політичної філософії на появу нових форм панування, які неможливо було повністю пояснити через класичні категорії тиранії, диктатури чи авторитаризму. Тоталітаризм постає не просто як жорсткий політичний режим, а як особливий тип політичної реальності, що прагне охопити всі сфери життя людини й суспільства. Його виникнення пов'язане з кризою модерної політики, розпадом традиційних соціальних зв'язків, посиленням масового суспільства, втратою індивідом політичної активності та зростанням потреби у штучній ідеологічній єдності.

Аналіз першого розділу також показав, що масове суспільство є однією з ключових передумов тоталітарного досвіду. У ситуації соціальної атомізації людина втрачає стійкі зв'язки з родиною, професійною спільнотою, політичною групою та громадянським середовищем. Вона стає ізольованою, дезорієнтованою і більш відкритою до впливу ідеологічних конструкцій. Саме така ізоляція створює сприятливий ґрунт для тоталітарних рухів, які пропонують масам просте пояснення реальності, образ ворога та ілюзію належності до великого історичного процесу.

Особливу увагу в роботі було приділено проблемі свободи, відповідальності та політичного зла. Встановлено, що тоталітаризм руйнує не лише зовнішні форми свободи, а й саму здатність людини діяти як автономний моральний і політичний суб'єкт. У межах тотального панування свобода

підміняється лояльністю, відповідальність розчиняється в наказах та інструкціях, а зло набуває системного й буденного характеру. Це дає підстави розглядати тоталітаризм не лише як політичну, а і як антропологічну та моральну кризу.

У другому розділі було розкрито специфіку арендтівського розуміння тотального панування. З'ясовано, що для Г. Арендт тоталітаризм є принципово новою формою влади, яка прагне не тільки контролювати політичну поведінку громадян, а й підпорядкувати їхнє мислення, приватне життя, соціальні зв'язки та здатність до самостійного судження. Тотальне панування спрямоване на ліквідацію спонтанності, індивідуальності та множинності, тобто тих основ, без яких неможливе справжнє політичне життя.

У межах цього аналізу було встановлено, що ідеологія та терор у концепції Г. Арендт є взаємопов'язаними механізмами тоталітарної влади. Ідеологія створює замкнену картину світу, у якій усе пояснюється дією нібито об'єктивних історичних або природних законів. Вона не допускає сумніву, альтернативного погляду чи самостійного мислення. Терор, зі свого боку, перетворює цю ідеологічну логіку на практику управління. Він спрямований не лише проти реальних противників режиму, а й проти потенційно «зайвих» людей, які можуть бути оголошені перешкодою для реалізації ідеологічного проєкту.

Показано, що найрадикальнішим проявом тотального панування у Г. Арендт є концентраційний табір. Він виступає простором, у якому тоталітарна влада експериментує з повним руйнуванням людської особистості. У таборі людина позбавляється правового статусу, соціальної належності, морального захисту та індивідуальної неповторності. Табір у концепції Г. Арендт є не другорядним елементом репресивної системи, а символом граничної мети тоталітаризму – перетворення людини на цілком керований і беззахисний об'єкт влади.

Окремо було проаналізовано концепцію «банальності зла», яка стала одним із найбільш відомих і водночас найбільш дискусійних положень у спадщині Г. Арендт. Її зміст полягає в тому, що зло може здійснюватися не лише

фанатиками або свідомими носіями ненависті, а й звичайними виконавцями, які відмовляються мислити самостійно, критично оцінювати накази та брати на себе моральну відповідальність. Небезпека тоталітарної системи полягає також у виробленні типу людини, здатної виконувати злочинні дії як службову норму.

У третьому розділі було розглянуто основні напрями критики арендтівського підходу та межі його застосування. Встановлено, що дискусії навколо концепції Г. Арендт пов'язані насамперед із проблемою порівняння різних тоталітарних режимів, оцінкою ролі бюрократичної покори, співвідношенням особистої і колективної відповідальності, а також інтерпретацією «банальності зла». Частина критиків вважала, що така концепція може недостатньо враховувати історичну конкретику окремих режимів, однак саме її філософська узагальненість дозволяє виявити спільні механізми тотального панування.

Критичний аналіз засвідчив, що арендтівська концепція не є завершеною схемою, яка дає вичерпні відповіді на всі питання про природу тоталітаризму. Вона відкриває проблемне поле для подальшого осмислення влади, насильства, відповідальності та політичної дії. Критика не скасовує значення підходу Г. Арендт, а навпаки, уточнює його межі, показує складність застосування поняття тоталітаризму до різних історичних і сучасних контекстів.

Актуальність ідей Г. Арендт для сучасних суспільств полягає в тому, що вони дозволяють аналізувати не лише класичні тоталітарні режими XX століття, а й новітні форми політичного контролю, маніпуляції та руйнування публічного простору. У сучасному світі загроза тоталітарних тенденцій може проявлятися не лише через відкритий терор, а й через масову дезорієнтацію, інформаційні маніпуляції, політичну байдужість, деградацію громадянської участі та втрату здатності до самостійного судження.

Отже, завдання, визначені у вступі, було реалізовано. У роботі проаналізовано формування поняття тоталітаризму у політичній філософії, розкрито специфіку арендтівського розуміння тотального панування, досліджено роль ідеології та терору, проаналізовано концепцію «банальності

зла», окреслено основні напрями критики підходу Г. Арендт і визначено актуальність її ідей для сучасного суспільства.

Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що концепція Г. Арендт зберігає значний теоретичний і практичний потенціал. Вона допомагає зрозуміти, що головна небезпека тоталітаризму полягає не лише у насильницькому захопленні влади, а й у поступовому руйнуванні умов людської свободи: здатності мислити, діяти, відповідати за власні вчинки та співіснувати з іншими у спільному політичному просторі. Звернення до спадщини Г. Арендт є важливим для сучасної політичної філософії, оскільки воно сприяє глибшому розумінню механізмів несвободи та шляхів запобігання їх повторенню.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Арендт, Г.** (1999). *Становище людини* (М. Зубрицька, пер.). Літопис.
- Арендт, Г.** (2002). *Між минулим і майбутнім: Збірка політичних есе* (В. Черняк, пер.). Дух і Літера.
- Арендт, Г.** (2005). *Джерела тоталітаризму* (2-ге вид.; В. Верлока & Д. Горчаков, пер.). Дух і Літера.
- Бауман, З.** (2022). *Модерність і Голокост* (К. Диса, пер.). Дух і Літера.
- Березовська-Чміль, О.** (2020). Неототалітарні тенденції в сучасному світі: виклики для України. У Т. Тицько (Ред.), *Тоталітаризм як система знищення національної пам'яті: Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю (Львів, 11–12 червня 2020 р.)* (сс. 496–498). Львівський національний медичний університет імені Данила Галицького.
- Бодріяр, Ж.** (2004). *Символічний обмін і смерть* (Л. Кононович, пер.). Кальварія.
- Богун, К. М.** (2020). Страх спілкування та антифобіальні практики. У *Європейські антитоталітарні культурні практики: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Чернігів, 26–27 червня 2020 р.)* (сс. 147–159). Десна Поліграф.
- Бойченко, М.** (2020). Русифікація як нищення національної пам'яті. У Т. Тицько (Ред.), *Тоталітаризм як система знищення національної пам'яті: Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю (Львів, 11–12 червня 2020 р.)* (сс. 496–498). Львівський національний медичний університет імені Данила Галицького.
- Васюк, К.** (2020). Психотип особистості-жертви тоталітарних спільнот. У Т. Тицько (Ред.), *Тоталітаризм як система знищення національної пам'яті: Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю (Львів, 11–12 червня 2020 р.)* (сс. 100–108). Львівський національний медичний університет імені Данила Галицького.

Вєдєнєєв, Д. В. (2019). Фабрикація кримінальних справ проти ієрархів православної церкви в УРСР під час Великого терору 1937–1938 рр. У *Великий терор 1937–1938 років: жертви і виконавці* (сс. 93–102). Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка.

Дем'яненко, Б. Л. (2000). *Три моделі тоталітаризму: Фашизм, більшовизм, нац-соціалізм*. Нелень.

Каранда, М. В. (2020a). Приватні драми режисерів тоталітарної доби. У *Європейські антитоталітарні культурні практики: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Чернігів, 26–27 червня 2020 р.)* (сс. 191–195). Десна Поліграф.

Каранда, М. В. (2020b). Сучасні українські митці як творці антитоталітарної художньої контекстуальності. У *Європейські антитоталітарні культурні практики: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Чернігів, 26–27 червня 2020 р.)* (сс. 196–200). Десна Поліграф.

Каралаш, Ю. (2020). Самоорганізація нації як подолання рудиментів посттоталітарної ментальності. У Т. Тицько (Ред.), *Тоталітаризм як система знищення національної пам'яті: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю (Львів, 11–12 червня 2020 р.)* (сс. 496–498). Львівський національний медичний університет імені Данила Галицького. <https://elartu.tntu.edu.ua/handle/lib/32316>

Кєда, М. К. (2020). Антитоталітарні закони Чехії та України: порівняльний аналіз. У *Європейські антитоталітарні культурні практики: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Чернігів, 26–27 червня 2020 р.)* (сс. 34–103). Десна Поліграф.

Киридон, А. М. (2019). Великий терор: пам'ять і постпам'ять. У *Великий терор 1937–1938 років: жертви і виконавці* (сс. 16–27). Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка. <https://dspace.pdau.edu.ua/server/api/core/bitstreams/6fcec733-c658-4df2-941a-de9010b46e43/content>

Киридон, А. (2020). Трансформація світоглядних пріоритетів в умовах утвердження радянської ціннісно-орієнтаційної системи (1920–1930-ті рр.). У Т. Тицько (Ред.), *Тоталітаризм як система знищення національної пам'яті: Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю (Львів, 11–12 червня 2020 р.)* (сс. 496–498). Львівський національний медичний університет імені Данила Галицького. <https://elartu.tntu.edu.ua/handle/lib/32316>

Киридон, П. В. (2019). Джерельна база правлячої номенклатури Української РСР як підгрунтя для дослідження масових репресій. У *Великий терор 1937–1938 років: жертви і виконавці* (сс. 122–129). Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка. http://resource.history.org.ua/publ/kraj_2012_3_152

Козловець, М. (2020). Національна ідентичність українців: посттоталітарний дискурс. У Т. Тицько (Ред.), *Тоталітаризм як система знищення національної пам'яті: Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю (Львів, 11–12 червня 2020 р.)* (сс. 496–498). Львівський національний медичний університет імені Данила Галицького. <https://elartu.tntu.edu.ua/handle/lib/32316>

Кокін, С. А. (2019). Польська операція НКВС у контексті Великого терору 1937–1938 рр.: досвід вивчення в Україні. У *Великий терор 1937–1938 років: жертви і виконавці* (сс. 28–45). Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка. <https://dspace.pdau.edu.ua/server/api/core/bitstreams/6fcec733-c658-4df2-941a-de9010b46e43/content>

Конквест, Р. (2009). *Великий терор: сталінські чистки тридцятих років* (Н. Волошинович & З. Корабліна, пер.). Волинська мистецька агенція «Терен».

Кудряченко, А. І. (Кер. авт. кол.). (2022). *Практики подолання тоталітарного спадку у країнах пострадянського простору (1991–2021 рр.): науково-аналітична доповідь*. Інститут всесвітньої історії НАН України.

Кузіна, К. С. (2019). Образ наркомвунсправця за матеріалами радянських ЗМІ (1937–1938 рр.). У *Великий терор 1937–1938 років: жертви і виконавці* (сс. 60–66). Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка. http://resource.history.org.ua/publ/za_2018_1__4

Кульчицький, С. (1996). *Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928)*. Основи.

Луц-Пурій, У. (2020). Тоталітаризм і щастя: чому не йдеться про вибір між щастям та свободою? У Т. Тицько (Ред.), *Тоталітаризм як система знищення національної пам'яті: Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю (Львів, 11–12 червня 2020 р.)* (сс. 496–498). Львівський національний медичний університет імені Данила Галицького. <https://elartu.tntu.edu.ua/handle/lib/32316>

Масенко, Л. (2017). *Мова радянського тоталітаризму*. Кліо.

Ольховик, М. В. (2020a). Тоталітаризм в культурних вимірах: природа та межі втрати ідентичності. У *Європейські антитоталітарні культурні практики: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Чернігів, 26–27 червня 2020 р.)* (сс. 132–138). Десна Поліграф.

Ольховик, М. В. (2020b). Національна та етнічна ідентичність у (пост)тоталітарних суспільствах. У *Європейські антитоталітарні культурні практики: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Чернігів, 26–27 червня 2020 р.)* (сс. 139–142). Десна Поліграф.

Ольховик, М. В. (2020c). Вплив медіа на розвиток особистості. У *Європейські антитоталітарні культурні практики: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Чернігів, 26–27 червня 2020 р.)* (сс. 143–146). Десна Поліграф.

Пикало, А. О. (2019). Етичні уявлення тоталітаризму в політичній філософії Ганни Арендт. *Філософські перипетії*, 61, 38–46. <https://periodicals.karazin.ua/philosophy/article/download/15175/14103/>

Подкур, Р. Ю. (2019). Історіографія Великого терору 1937–1938 рр.: динаміка і тенденції. У *Великий терор 1937–1938 років: жертви і виконавці* (сс.

5–15). Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка.

Полякова, Н. Л. (2004). *XX век в социологических теориях общества*. Логос.

Плохій, С. (2016). *Брама Європи: історія України від скіфських воєн до незалежності* (Р. Ключка, пер.). Клуб сімейного дозвілля.

Попович, М. (2005). *Червоне століття*. АртЕк.

Поппер, К. (1994a). *Відкрите суспільство та його вороги* (Т. 1: У полоні Платонових чарів; О. Коваленко, пер.). Основи.

Поппер, К. (1994b). *Відкрите суспільство та його вороги* (Т. 2: Спалах пророцтва: Гегель, Маркс та послідовники; О. Коваленко, пер.). Основи.

Романець, Н. Р. (2019). Показові судові процеси над районним керівництвом як складова антишкідницької операції в аграрному секторі України доби Великого терору 1937–1938 рр. У *Великий терор 1937–1938 років: жертви і виконавці* (сс. 52–59). Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка. <https://dspace.pdau.edu.ua/server/api/core/bitstreams/6fcec733-c658-4df2-941a-de9010b46e43/content>

Рубан, Ю. (2020). Політична філософія Ганни Арендт як запрошення до нових починань у публічному управлінні. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*, (2), 150–156.

Сєзін, Д. С. (2019). Некоторые аспекты «Большого террора» на основе изучения личных и следственных дел сотрудников НКВД. У *Великий терор 1937–1938 років: жертви і виконавці* (сс. 200–204). Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка.

Сєзін, С. Ю. (2019). Дело старшины Безручка Чапаевской дивизии (апрель 1937 года). У *Великий терор 1937–1938 років: жертви і виконавці* (сс. 205–212). Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка.

Столяр, М. Б. (2020). Методи діагностики та аналізу тоталітарних і посттоталітарних практик. У *Європейські анти тоталітарні культурні*

практики: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Чернігів, 26–27 червня 2020 р.) (сс. 25–31). Десна Поліграф.

Стрілець, В. В. (2019). Судовий процес у справі Спілки визволення України очима сучасників. У *Великий терор 1937–1938 років: жертви і виконавці* (сс. 80–86). Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка. <https://dspace.pdau.edu.ua/server/api/core/bitstreams/6fcec733-c658-4df2-941a-de9010b46e43/content>

Топалова, С. (2020). Мова: засіб спілкування, інструмент тоталітарного режиму чи індикатор громадянської ідентичності. У Т. Тицько (Ред.), *Тоталітаризм як система знищення національної пам'яті: Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю (Львів, 11–12 червня 2020 р.)* (сс. 496–498). Львівський національний медичний університет імені Данила Галицького. <https://elartu.tntu.edu.ua/handle/lib/32316>

Фаріон, І. (2020). Сучасний ліберальний тоталітаризм: мовно-освітній контекст. У Т. Тицько (Ред.), *Тоталітаризм як система знищення національної пам'яті: Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю (Львів, 11–12 червня 2020 р.)* (сс. 496–498). Львівський національний медичний університет імені Данила Галицького. <https://elartu.tntu.edu.ua/handle/lib/32316>

Феокистова, О. А. (2000). Тоталітаризм: проблема типології і визначення меж у соціальній філософії. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія Філософія. Політологія*, 32, 43–45.

Фромм, Е. (2019). *Втеча від свободи* (М. Яковлєва, пер.). Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля».

Фюре, Ф. (1998). *Прошлое одной иллюзии*. Ad Marginem.

Шаповал, Ю., Пристайко, В., & Золотарьов, В. (1997). *ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи*. Абрис.

Чабанна, М. (2003). Авторитаризм і тоталітаризм: уявна подібність та сутнісна різниця. *Політичний менеджмент*, 2, 83–92.

Чабанна, М. В. (2007). Дослідження сутнісних рис тоталітарного режиму та зіставлення його різновидів у межах теорії тоталітаризму. *Наукові записки. Політичні науки*, 69, 11–16

Ювсечко, Я. (2020). Тоталітарні ідеології як форма квазірелігійних вірувань. У Т. Тицько (Ред.), *Тоталітаризм як система знищення національної пам'яті: Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю (Львів, 11–12 червня 2020 р.)* (сс. 496–498). Львівський національний медичний університет імені Данила Галицького.

Якубова, Л. Д. (2023). *Рашизм: звір з безодні*. Інститут історії України НАН України; Академперіодика.

Arancibia Hurtado, C. (2022). Phenomenology of art and narrative in Hannah Arendt: Redemption and understanding for law and literature. *Undecidabilities and Law: The Coimbra Journal for Legal Studies*, 10, 149–163.

Arendt, H. (1958). *The origins of totalitarianism*. The World Publishing Company.

Arendt, H. (1961). *Between past and future: Six exercises in political thought*. The Viking Press.

Arendt, H. (1971). Thinking and moral considerations: A lecture. *Social Research*, 38(3), 417–446.

Arendt, H. (1981). *The life of the mind*. Harcourt, Inc.

Arendt, H. (1990). *On revolution*. Penguin Books.

Arendt, H. (1998). *The human condition* (2nd ed.; M. Canovan, Intro.). The University of Chicago Press.

Arendt, H. (2018). *Thinking without a banister: Essays in understanding, 1953–1975* (J. Kohn, Ed.). Schocken Books.

Agamben, G. (1998). *Homo sacer: Sovereign power and bare life* (D. Heller-Roazen, Trans.). Stanford University Press.

Baehr, P. (2010). *Hannah Arendt, totalitarianism, and the social sciences*. Stanford University Press.

- Baudrillard, J.** (1994). *Simulacra and simulation* (S. F. Glaser, Trans.). University of Michigan Press.
- Benhabib, S.** (1990). Hannah Arendt and the redemptive power of narrative. *Social Research*, 57(1), 167–196. <https://www.jstor.org/stable/40970582>
- Benhabib, S.** (2003). *The reluctant modernism of Hannah Arendt* (New ed.). Rowman & Littlefield.
- Berlin, I.** (2002). *Liberty* (H. Hardy, Ed.). Oxford University Press.
- Canovan, M.** (1978). The contradictions of Hannah Arendt's political thought. *Political Theory*, 6(1), 5–26. <https://www.jstor.org/stable/190883>
- Canovan, M.** (1992). *Hannah Arendt: A reinterpretation of her political thought*. Cambridge University Press.
- Canovan, M.** (1994). Beyond understanding? Arendt's account of totalitarianism. *Social Research*, 61(1), 25–43. <https://www.jstor.org/stable/40971012>
- Chiba, S.** (2006). Hannah Arendt, the nation-state, and federalism: Beyond the sovereign state system? *The Journal of Social Sciences*, 57(Special Issue), 5–36.
- Derrida, J.** (2001). *On cosmopolitanism and forgiveness* (M. Dooley & M. Hughes, Trans.). Routledge.
- Diprose, R., & Ziarek, E. P.** (2018). *Arendt, natality and biopolitics: Toward democratic plurality and reproductive justice*. Edinburgh University Press.
- Fine, R.** (1996). The equivocations of politics: On the significance of totalitarianism in Hannah Arendt's political thought. In L. May & J. Kohn (Eds.), *Hannah Arendt: Twenty years later* (pp. 90–111). MIT Press.
- Friedrich, C. J., & Brzezinski, Z. K.** (1965). *Totalitarian dictatorship and autocracy* (2nd ed.). Harvard University Press.
- Fromm, E.** (2013). *Escape from freedom*. Open Road Integrated Media.
- Geyer, M., & Fitzpatrick, S.** (Eds.). (2009). *Beyond totalitarianism: Stalinism and Nazism compared*. Cambridge University Press.
- Gleason, A.** (1995). *Totalitarianism: The inner history of the Cold War*. Oxford University Press.

Guriey, S., & Treisman, D. (2022). *Spin dictators: The changing face of tyranny in the 21st century*. Princeton University Press.

Gleason, A. (1995). *Totalitarianism: The inner history of the Cold War*. Oxford University Press.

Geyer, M., & Fitzpatrick, S. (Eds.). (2009). *Beyond totalitarianism: Stalinism and Nazism compared*. Cambridge University Press.

Gentile, E. (1996). *The sacralization of politics in fascist Italy* (K. Botsford, Trans.). Harvard University Press.

Hayden, P. (Ed.). (2014). *Hannah Arendt: Key concepts*. Routledge.

Hayek, F. A. (1944). *The road to serfdom*. University of Chicago Press.

Hinchman, L. P., & Hinchman, S. K. (Eds.). (1994). *Hannah Arendt: Critical essays*. SUNY Press.

Honig, B. (2021). *Political theory and the displacement of politics* (30th anniversary ed.). Cornell University Press.

Isaac, J. C. (1998). *Democracy in dark times*. Cornell University Press.

Kershaw, I. (2008). *Hitler, the Germans, and the final solution*. Yale University Press.

Kershaw, I., & Lewin, M. (Eds.). (1997). *Stalinism and Nazism: Dictatorships in comparison*. Cambridge University Press.

Lang, A. F., Jr., & Williams, J. (Eds.). (2005). *Hannah Arendt and international relations*. Palgrave Macmillan.

Lefort, C. (1986). *The political forms of modern society: Bureaucracy, democracy, totalitarianism*. MIT Press.

Linz, J. J. (2000). *Totalitarian and authoritarian regimes*. Lynne Rienner Publishers.

Lyotard, J.-F. (1984). *The postmodern condition: A report on knowledge*. Manchester University Press.

May, L., & Kohn, J. (Eds.). (1997). *Hannah Arendt: Twenty years later*. MIT Press.

- Merleau-Ponty, M.** (1969). *Humanism and terror* (J. O'Neill, Trans.). Beacon Press.
- Mounk, Y.** (2018). *The people vs. democracy*. Harvard University Press.
- Neumann, F.** (2009). *Behemoth: The structure and practice of National Socialism, 1933–1944*. Ivan R. Dee.
- Parekh, S.** (2008). *Hannah Arendt and the challenge of modernity*. Routledge.
- Passerin d'Entrèves, M.** (1994). *The political philosophy of Hannah Arendt*. Routledge.
- Patočka, J.** (1996). *Heretical essays in the philosophy of history*. Open Court.
- Pipes, R.** (1997). *Three whys of the Russian Revolution*. Vintage Books.
- Rensmann, L.** (2017). *The politics of unreason*. SUNY Press.
- Rorty, R.** (1989). *Contingency, irony, and solidarity*. Cambridge University Press.
- Sartre, J.-P.** (1995). *Anti-Semite and Jew*. Schocken Books.
- Snyder, T.** (2011). *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin*. Basic Books.
- Swift, S.** (2009). *Hannah Arendt*. Routledge.
- Traverso, E.** (2019). *The new faces of fascism*. Verso.
- Traverso, E.** (2021). *Revolution: An intellectual history*. Verso.
- Villa, D.** (Ed.). (2000). *The Cambridge companion to Hannah Arendt*. Cambridge University Press.
- Villa, D. R.** (1999). *Politics, philosophy, terror*. Princeton University Press.
- Wolin, S. S.** (2004). *Politics and vision* (Expanded ed.). Princeton University Press.
- Young-Bruehl, E.** (1982). *Hannah Arendt: For love of the world*. Yale University Press.
- Zaretsky, E.** (2015). *Political Freud*. Columbia University Press.
- Zerilli, L. M. G.** (2005). *Feminism and the abyss of freedom*. University of Chicago Press.
- Zuboff, S.** (2019). *The age of surveillance capitalism*. PublicAffairs.